

PALAEOHISTORIA

*ACTA ET COMMUNICATIONES
INSTITUTI ARCHAEOLOGICI
UNIVERSITATIS GRONINGANAE*

63/64

(2022/2023)

University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology

&

Barkhuis

Groningen 2023

Editorial staff

P.A.J. Attema, E. Bolhuis, F. Kramer (Editorial Coordinator), S. Needs-Howarth (Copy Editor), D.C.M. Raemaekers, N. Schreuder (Editorial Coordinator), H. Steegstra & S. Voutsaki

Drawing office

S.E. Boersma, E. Bolhuis (Coordinator), M.A. Los-Weijns & S. Tiebackx

Address

University of Groningen
Groningen Institute of Archaeology
Poststraat 6
9712 ER Groningen
The Netherlands
gia@rug.nl

Website

<https://ugp.rug.nl/Palaeohistoria>

Publisher's address

Barkhuis
Kooiweg 38
9761 GL Eelde
The Netherlands
info@barkhuis.nl
www.barkhuis.nl

Typesetting & cover design

S.E. Boersma

Cover

Photograph of the cleaned bank of the freshly dug ditch north of Wartena (the province of Friesland, the Netherlands). Photo T.W. Varwijk (RUG/GIA).

Copyright © 2023 Groningen Institute of Archaeology, University of Groningen, the Netherlands.

All rights reserved. No part of this publication or the information contained herein may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronical, mechanical, by photocopying, recording or otherwise, without prior written permission from the Groningen Institute of Archaeology, University of Groningen.

Although all care is taken to ensure the integrity and quality of this publication and the information herein, no responsibility is assumed by the publishers nor the authors for any damage to property or persons as a result of operation or use of this publication and/or the information contained herein.

De grafheuvel van de bronstijdrijder van Drouwen: onderzoeksgeschiedenis, hergebruik in de Vroege Middeleeuwen en regionale funeraire context

Wijnand A.B. van der Sanden* (met bijdragen van Wil van Bommel-van der Sluijs en Bertil van Os)

* Onafhankelijk onderzoeker. De auteur was van 1987 tot 2017 provinciaal archeoloog van Drenthe en van 1987 tot 1997 en 2017 tot 2020 conservator Archeologie bij het Drents Museum

Opgedragen aan Jay Jordan Butler (1921-2014)

Abstract: *The Burial Mound of the Drouwen Bronze Age Warrior: research history, early medieval re-use, and regional funerary context*

In 1927, A.E. van Giffen excavated a largely levelled burial mound near the village of Drouwen in the Dutch province of Drenthe. A few years later, Van Giffen published a summary report on the excavation, in which he concentrated on the lavish inventory of the central Sögel warrior burial. In 1985-1989, J.N. Lanting carried out further research at the site of the mound and revealed a large number of soil features from the Bronze Age and early Middle Ages. This second excavation has never been published before. The present article discusses both excavations. After an evaluation of all the excavation data the author zooms in on the warrior: what was his cultural context, and how can we interpret his social status in the region? The article concludes with an analysis of the spatial pattern of which this burial mound is a part. To do so, the author looks at all the prehistoric and protohistoric burial monuments in the area between the villages of Drouwen and Borger.

Van Giffen's profile drawings of the mound section he investigated suggest two construction phases. The oldest structure, a central mound of grey sand (c. 8 m across by c. 0.80 m high), was raised over the remains of a pyre. This first mound probably dates to the Early or early Middle Bronze Age. In the 16th century BC the warrior grave was dug into this mound; posts around the grave suggest the presence of a mortuary house or fence. The mound that was associated with this grave was c. 1.60 m high, possibly elongated (26 by 15 m or less) and surrounded by an oval ditch up to 1.6 m wide, with to the north a c. 3.40-m-wide opening. Whether there were any secondary burials is unknown.

In the early Middle Ages, when the surrounding ditch had long since been filled in, the mound and its immediate vicinity became the location of a cemetery with graves arranged in rows (rijengrafveld). Only a small section of this cemetery was excavated (61 graves) so that the full period it was used is uncertain. Most graves were oriented east-west. Of the investigated graves, the majority were fully excavated, and several contained traces of a coffin. The buried individuals were mostly adults. Many did not produce any grave goods, and those items that were found were - in Van Giffen's words - 'armelijk', rather poor. They are mostly iron knives and 'prik-kels' ('goads', iron points, of unknown function, originally attached to a rod), bronze needle cases, keys, and one brooch. Of particular interest are three strings of beads and one isolated bead. To the extent they can be dated, all grave goods are comparatively late and could well be 8th and 9th-century, indicating that the cemetery ended at some point in the 9th century. The only human remains come from a small sub-recent pit close to Grave 29 (GrM-28439: 1244 ± 21 BP, i.e. 680-876 cal AD (2σ)).

It is highly unlikely that the 'Drouwen Warrior' was anything more than a 'big man' whose network extended into northern Germany and possibly even Scandinavia. Whether he actually was a warrior in life is still an open question. When he was buried, at some point in the 16th century BC, several (very) ancient burial monuments already existed nearby. The mound of the warrior may have been part of an old linear alignment of these features. Why this particular mound was chosen in the early medieval period to situate a cemetery will probably always remain a mystery, although it is tempting to think that stories about the dead man buried there 2200 years earlier were still being told in the 7th or 8th century AD. That would tie in with the current archaeological narrative of the Bronze Age warrior as a person who strove after a heroic status after death, a form of immortality, created by the stories, passed on in each generation, of his martial, cosmopolitan and adventurous life.

Keywords: Drouwen, Drenthe (NL), Middle Bronze Age, Barrow, Sögel grave, Early Medieval cemetery.

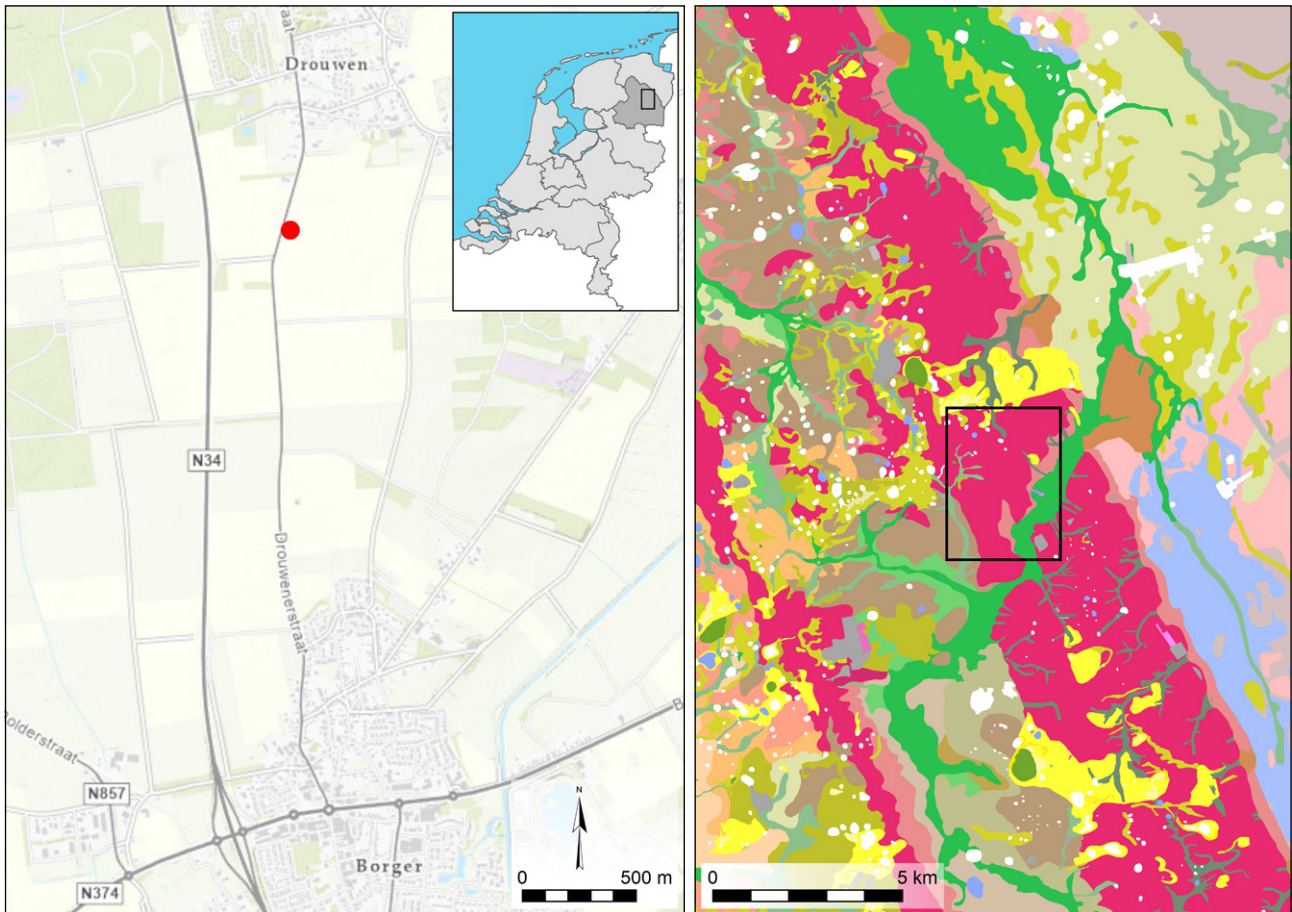

Fig. 1. Links: het onderzoeksgebied; de rode stip geeft de ligging van de grafheuvel met het Sögel-graf aan. Rechts: de ligging van het onderzoeksgebied op de geomorfologische kaart. Bronnen: Esri en Wageningen Environmental Research.

1. Inleiding: van stamhoofd tot krijger

Een van de meest bekende vondstcomplexen uit de Noord-Nederlandse Bronstijd is de grafinventaris die dr. A.E. van Giffen in 1927 in het Drentse Drouwen blootlegde (fig. 1, links). De grafinhoud is rijk te noemen, ook in internationaal perspectief. Van Giffen borg uit de grafkuil zestien bijgaven, van goud, brons en steen (1930: 84-96 en Abb. 78; fig. 19) Alle voorwerpen bevinden zich sinds de opgraving in de collectie van het Drents Museum.¹ Het gaat om:

- 1: een kling van een kort bronzen zwaard van het Sögel-type;
- 2: een geknikte randbijl;
- 3: een bladvormig, tweesnijdend scheermes² met smalle steel;
- 4-5: twee spiralen van gouddraad met ronde doorsnede;
- 6-14: negen vuurstenen pijlpunten met holle basis, een ervan met teerresten;
- 15: een vuurslag van vuursteen;
- 16: een wetsteen van lydiet.

Butler heeft de dode die deze rijke set grafgiften meekreeg nieuw leven ingeblazen door hem als 'Stamhoofd van Drouwen' te portretteren (Butler 1969: 107-110).

Strikt genomen is bij het bovenstaande sprake van meerdere aannames, te weten dat het om een graf gaat, dat de aangetroffen objecten de persoonlijke eigendommen van de dode waren en dat de dode van het mannelijk geslacht was.

1 De inventarisnummers zijn: zwaard: 1927/VIII-40c; randbijl: 1927/VIII-40a; scheermes: 1927/VIII-40f; gouden spiralen: 1927/VIII-40b; vuurstenen pijlpunten: 1927/VIII-40g; vuurslag: 1927/VIII-40d en slijpsteen: 1927/VIII-40e. Het scheermes was bij de ontdekking al in zeer slechte staat en is in tegenstelling tot het zwaard en de randbijl nooit gerestaureerd/geconserveerd.

2 Van Giffen hield dit scheermes nog lang na zijn eerste publicatie (1930: 85) voor een pijl- of lanspunt (1943a: 449).

Van Giffen heeft inderdaad geen resten van de dode zelf teruggevonden, zelfs geen tandkapsels³ of lijksilhouet. Dat er geen tandkapsels zijn waargenomen hoeft niet te verbazen, want er is niet gezeefd. Als er een lijksilhouet zichtbaar geweest was had men dit vermoedelijk herkend, want er was al enige ervaring met dit type bodemspoor, zij het in een gering aantal gevallen.⁴ Dat er geen silhouet is waargenomen, heeft mogelijk te maken met de plaatsing van de dode, bijvoorbeeld op een bijzondere ondergrond (zie p. 170). Het geslacht van de gepostuleerde dode is door het ontbreken van fysieke resten niet met zekerheid vast te stellen. Gezien de samenstelling van de grafinventaris – meerdere wapens in combinatie met een scheermes – is het echter meer dan aannemelijk dat we met het graf van een man te maken hebben (cf. Bergerbrant 2007: 8-9). Omdat er geen ‘dubbele’ artefacten zijn die erop zouden kunnen wijzen dat er sprake is van grafgeschenken die door rouwenden aan de dode zijn meegegeven (cf. Brück & Fontijn 2013: 207), ga ik ervan uit dat het om persoonlijke bezittingen van de dode gaat. In het onderstaande gebruik ik de termen ‘man’ en ‘hij’ daarom zonder enig voorbehoud en reken ik hem op basis van de grafinhoud tot de krijgers en spreek ik over een krijgergraf, ondanks dat we niet zeker weten of hij zich bij leven als zodanig heeft gemanifesteerd (cf. Georganas 2018).

De rijke Drouwener grafinventaris is na Van Giffens publicatie (1930) in talrijke overzichtswerken beschreven en/of afgebeeld.⁵ Een aspect dat stelselmatig te weinig aandacht heeft gekregen is de heuvel die over het graf is opgeworpen, zeker omdat er in de jaren ‘80 van de vorige eeuw nog aanvullend onderzoek op de locatie van de grafheuvel heeft plaatsgevonden. Weliswaar hebben sommige auteurs aangegeven dat het na-onderzoek heeft geleerd dat de tumulus door een greppel werd omgeven en in de Vroege Middeleeuwen als begraafplaats dienst deed (Butler 1969: 107; Butler 1990: 71-73; Lohof 1991: 28-29;

Schoneveld 1994: 48 en 58; Van der Sanden *et al.* 2016: 139; Van der Sanden 2018: 245), maar tot een volledige analyse en publicatie van alle gegevens is het nooit gekomen.

In dit artikel richt ik de aandacht daarom minder op de hierboven beschreven rijke grafinventaris dan op de grondsporen, de heuvel en de directe en wijdere omgeving daarvan. Ik bespreek eerst wat er bekend was van de heuvel voordat de schop van de archeologen erin werd gezet (par. 2), wat Van Giffen heeft waargenomen en vastgelegd (en wat niet; par. 3) en wat het na-onderzoek in de jaren ‘80 aan nieuwe inzichten heeft opgeleverd (par. 4). Na de evaluatie van alle opgravingsgegevens (par. 5) richt ik mij op de krijger: in welk culturele kader past hij en hoe moeten we zijn sociale positie in de regio karakteriseren? (par. 6). Ten slotte ga ik in op het ruimtelijke patroon waarin de heuvel past (par. 7). Voor dat laatste aspect zoom ik uit naar alle pre- en protohistorische graven – van hunebed tot rijengraf – in het gebied tussen de esdorpen Drouwen en Borger (fig. 27). Het gebied ligt op de hoofdweg van het uit meerdere NW-ZO gerichte ruggen bestaande Hondsrugcomplex (fig. 1, rechts). De door laagtes van elkaar gescheiden ruggen worden in de geologische literatuur aangeduid als *megaflutes* (zie voor een geologisch overzicht Jongmans *et al.* 2013: 231-241 en 267-280; Bregman *et al.* 2015).⁶ Het Hondsrugcomplex, dat zich uitstrekt van Emmen tot de stad Groningen, is rond 150.000 jaar geleden ontstaan onder invloed van landijsbewegingen tijdens het Saalien (370.000-130.000 jaar voor heden). Op de keilemafzettingen uit deze tijd zijn aan het einde van het Weichselien (115.000 v. heden - 9700 v.Chr.) dekzanden afgezet. Aan de zuidkant van het geselecteerde gebied ligt het dal van het Voorste Diep, een zogeheten doorbraakdal, ontstaan aan het eind van het Saalien, toen grote massa’s smeltwater door de Hondsrug heen braken en een dal uitslepen. Het Voorste Diep verenigde zich noordoostelijk van Drouwen met het Achterste Diep/Oude Diep (samen Groote Diep) tot de Oostermoerse Vaart/Hunze, om vandaar naar de kust te stromen. Het aanzien van het Voorste Diep is sinds de jaren 1926-1930 sterk aangetast door de aanleg van het Kanaal Buinen-Schoonoord, bedoeld om een scheepvaartverbinding tot stand te brengen tussen het Oranjekanaal en het Stadskanaal (Coert 1991: 269-271). In het 12 km² grote studiegebied is relatief veel onderzoek uitgevoerd, niet alleen naar grafmonumenten, maar ook naar nederzettingen en deposities (zie voor details en bibliografische verwijzingen bijlage 4). Het gaat daarbij zowel om incidentele ontdekkingen als door ruimtelijke ontwikkelingen aangestuurde opgravingen.

3 Overigens worden tandkapsels maar zeer zelden aangetroffen; zelfs in het vroegmiddeleeuwse grafveld dat over de heuvel is aangelegd zijn ze niet aangetroffen.

4 Van Giffen kende lijksilhouetten uit Weerdinge-Kamperes, (1930: Tafel 23) en uit Vries (1930: Tafel 49). In de zomer van 1927 legde hij nog een lijksilhouet vrij bij de opgraving van de Ketenberg in Eext (1930: Tafel 37).

5 Sprockhoff 1941: Tafel 20; Bijvanck 1941: 161-162; Glasbergen 1954: 147; De Laet & Glasbergen 1957: 120-121; Butler 1969: 107-110; Jockenhövel 1980: Tafel 63; Bloemers *et al.* 1981: 64; Butler 1990: 71-73; Beuker *et al.* 1991: 29-30; Louwe Kooijmans *et al.* 2005: 445 en 449; Van Ginkel & Verhart 2009: 98; Fokkens & Fontijn 2013: 560; Kegler 2013: 223; Van der Sanden 2018: 24; Meller & Schefzik 2020: 23 en 201. Bijvanck was de enige die het graf als een dubbelgraf beschreef, ‘het gemeenschappelijke graf van een man en een vrouw.’ Hij baseerde zich hierbij op de twee groepjes grafgraven.

6 Zie ook de website Hondsrugatlas Landschap en klimaat: https://storymaps.arcgis.com/stories/a1157ffc440343cb-8b4537ee7869d276?fbclid=IwAR1OnVpP0_iMQQZ8D9N-njeXSob-pbW-6GuV9PrAWvppukkbLp6oabvg7NU

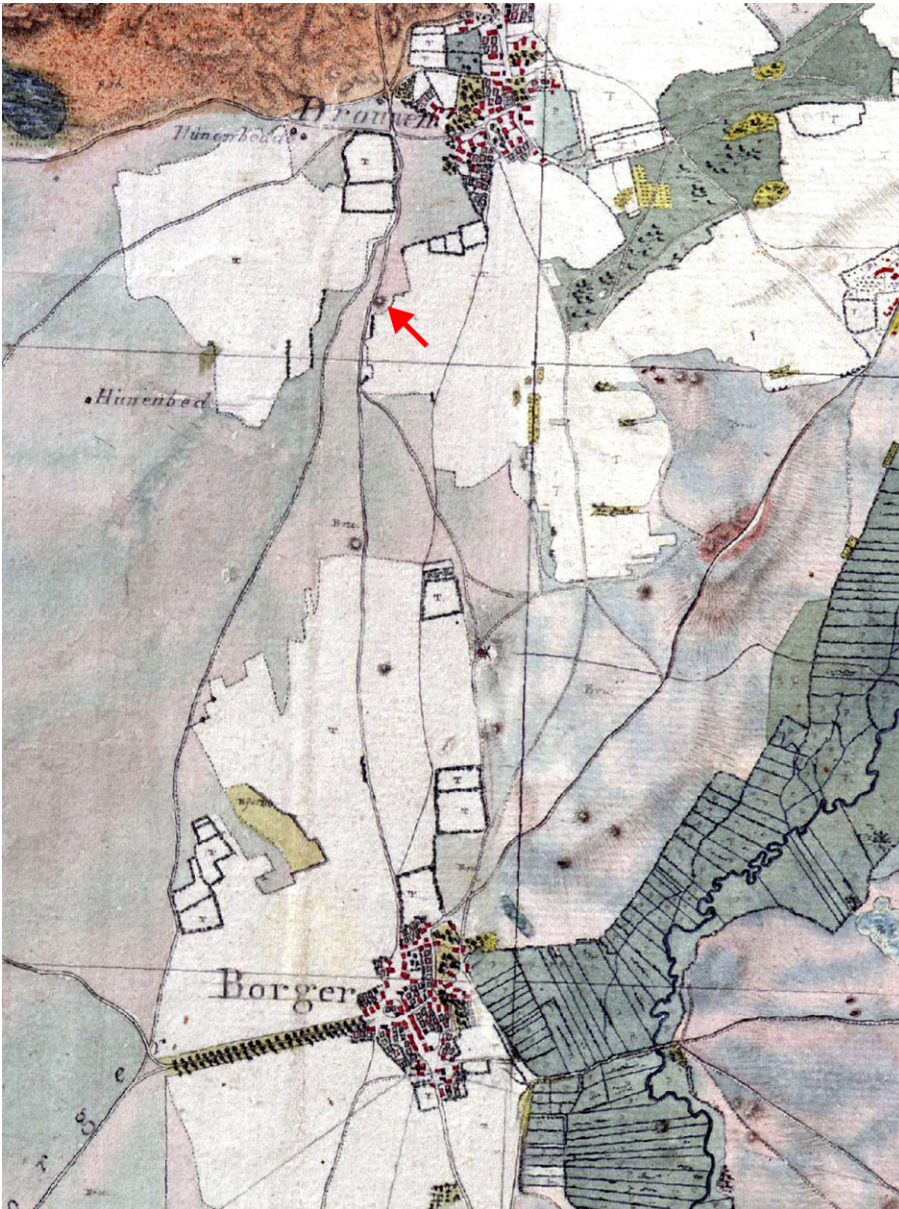

Fig. 2. Fragment van de Franse kaart (1812) waarop de in dit artikel besproken grafheuvel is aangegeven; de uitsnede beslaat hetzelfde gebied als fig. 1 links. Bron: Drents Archief.

2. Proloog

De oudste bron die betrekking heeft op de door Van Giffen onderzochte heuvel is de Franse kaart, in het bijzonder kaart 9/P47 (Versfelt & Schroor 2001). Op het in 1812 door J. Tibbe de oude vervaardigde kaartblad is even ten zuiden van Drouwen, aan de oostkant van de doorgaande weg van Borger naar Drouwen en tegen de westkant van de Zuideres, een heuvel aangegeven die geen andere kan zijn dan de hier besproken tumulus (fig. 2). Wat verder naar het zuiden zijn nog twee heuvels aangegeven: een aan de westkant van de doorgaande weg, de meest zuidelijke aan de oostkant daarvan. Opmerkelijk is dat de in dit artikel centraal staande heuvel niet is weergegeven op de desbetreffende Huguenin-kaart (1819-1829; Versfelt & Schroor 2005; kaart 41), terwijl deze de beide andere heuvels langs de doorgaande weg wél aanduidt. De Leidse archeologen

C.J.C. Reuvens (Brongers 1973), L.J.F. Janssen (Janssen 1848) en W. Pleyte (Pleyte 1883) reppen met geen woord over de heuvel. Dit wekt de indruk dat het destijds geen imposante tumulus meer was.

De eerste keer dat de Drouwener heuvel in het nieuws komt is in onderstaand bericht in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* van 8 juni 1926:

'Drouwen. Geraamte gevonden (7 Juni). – Wanneer men den kunstweg Drouwen – Gasselte passeert, ziet men even buiten onze plaats aan den oostkant van den weg een hoogte, eigendom van Mej. De Wed. Eefting alhier. Een groot gedeelte van het zand is reeds verwerkt ter aanvulling van wegen, enz. Terwijl men wederom bezig was zand te vervoeren werd een menschengeraamte aangetroffen, bijna geheel vergaan; alleen de schedel en een enkel ander deel was te herkennen als van een mensch afkomstig te zijn.'

Fig. 3. Amanuensis Hielke Lijn in 1927.
Foto Drents Archief, collectie Drents
Museum.

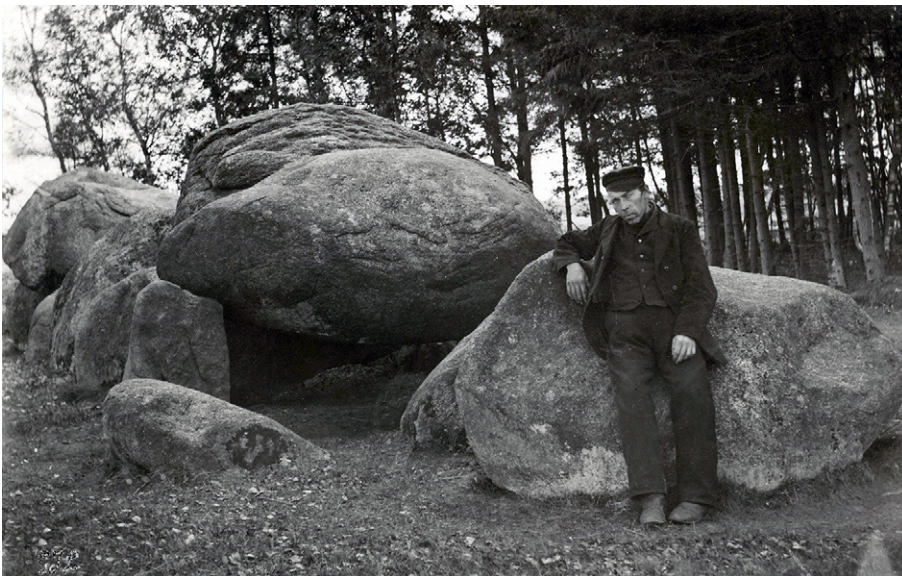

Fig. 4. Harm Tiesing voor het grote
hunebed van Borger (D27). Foto Drents
Archief, collectie Drents Museum.

Een kleine week later, op 14 juni 1926, schreef dezelfde krant opnieuw over de vindplaats:

‘Drouwen. Een onderzoek ingesteld (13 Juni). Meldden wij onlangs dat in een hoogte in de nabijheid van Drouwen een menschengeraamte was gevonden, thans is bevel ingekomen, dat het zandvervoer moest worden gestaakt. Onder leiding van den heer Lijn, verbonden aan het Museum van Oudheden te Assen, zijn eenige gravingen gedaan, echter zonder resultaat. Deze week zal het onderzoek worden voortgezet. Een foto ter plaatse is reeds genomen.’

Ook *Het Vaderland* berichtte over deze merkwaardige ontdekkingen, en wel op 17 juni van dat jaar:

‘Een oud graf? Bij de voortgezette opgravingen te Drouwen zijn wederom eenige deelen van ’n menschengeraamte

gevonden. Op zij lagen een bijna vergaan mes of dolk. Verder werd aangetroffen een legging van keien gelijkende op een ovaal graf, met westelijk-oostelijke ligging.’

Met de kennis van Van Giffens opgraving weten we wat er hier aan de hand was. De hoogte die in het bezit is van de weduwe Eefting is niets anders dan onze grafheuvel en het geraamte waarvan sprake is, is zeer waarschijnlijk afkomstig uit een van de grafkuilen van het vroegmiddeleeuwse rijengrafveld dat lang na het opwerpen van de heuvel op deze plek is aangelegd. Van Giffen, die eind 1916 conservator in Assen was geworden (Van Vilsteren & Van der Sanden 2016), werd door de krantenberichten op de ontdekking geattendeerd en stuurde amanuensis Hielke Lijn (fig. 3) naar Drouwen om poolshoogte te nemen. Dat leidde uiteindelijk tot Van Giffens opgraving in 1927. Overigens heeft het

bezoek van Lijn er niet in geresulteerd dat er vroeg-middeleeuwse vondsten werden ingeboekt in de collectie van het Drents Museum.⁷

Op dit punt aangekomen is het goed om Harm Tiesing te introduceren, want hij heeft de heuvel nog in zijn oude glorie gezien. Tiesing (Borger 1853-1936; fig. 4) werkte zich door zelfstudie op van dorpsarbeider tot kleine boer. Hij was onder meer raadslid, diaken van het armenwerkhuis, ambtenaar van de burgerlijke stand, secretaris van het waterschap Borger-Westdorp maar toch vooral schrijver van ruim duizend artikelen over de landbouw, het volksleven, de verveningen, armenzorg, werkeloosheid, volkshuisvesting en andere sociale kwesties in Drenthe (Edelman 1943; Karel 2002). Deze breed-geïnteresseerde man schreef in 1929 een kort artikel voor de *Provinciale Groninger Hazelhoff's Almanak* waarin de Drouwener grafheuvel ter sprake kwam:

'Aan een der groote verkeerswegen door oostelijk Drenthe stonden in de gemeente Borger tot nog toe twee heuveltjes. Op welke wijze zij verdwenen zijn, zal nader worden vermeld. Beide waren begroeid met een wildgroei van eiken houtgewas en van varens ter hoogte van 1 tot 1½ M. 't Was een zeer dicht gewas, waar wij als knapen doorheen drongen om er vogelnestjes te zoeken. Onder wildgroei van eikenhoutgewas verstaat men hout dat in allerlei vormen, krom, laag bij den grond en hooger opschiet, waar nooit iets aan gedaan wordt.

Het eene dezer bergjes lag ongeveer 8 M., het andere 15 M. vanaf den rijweg. Ider die den weg passeerde, zag ze. Aan de randen waren vaak konijnenholen. Als er in de winter een sneeuwjacht uit het westen kwam, zag men een lange sneeuwophooping aan den oostkant naar het korenveld op, die er, bij sneeuwdooi veel langer bleef liggen dan de sneeuw op het omliggende korenland.

Bij die bergjes zou het, zooals gezegd werd, in oude tijden gruwelijk gespookt hebben. Nimmer bij dag maar altijd in den avond had men hier wie weet wat al, vernomen waarvan iemand den schrik om het hart zou slaan. Dat was vóór 1856 toen er nog geen kunstweg lag en de oude zandweg maar weinig betreden werd, omdat er een korteren binnenweg door de korenesch liep. Na den kunstwegaanleg was alle spokkerij verdwenen, en men beschouwde toen hetgeen men er vroeger gehoord of vernomen had, als vóórteekenen (voorloopen) van het geraas van wagens en rijtuigen over den toen nog nieuwen harden weg. En in 1927 heeft men omtrent deze heuveltjes ontdekkingen gedaan, die, als de menschen nog zo bijgeloovig waren als in 1856, als de oorzaak van al die spokkerij zouden worden beschouwd. Toch zijn er nu geen bijgeloovige menschen meer, maar wel oudheidkundigen, die alles nasporen en die deze heuveltjes hebben onderzocht, en er in hebben gevonden wat niemand verwacht had. Het heuveltjesveld was heide aan den rand der korenesch, tusschen dat bouwland en den straatweg. Die heide werd tot

bouwland ontgonnen. Een scheiding tusschen twee heideperceelen liep midden over het eene heuveltje. De ontginning nam nu de helft van dat heuveltje weg, en vond er een paar urnen in. Toen dit bekend werd, viel er de aandacht van de oudheidkundigen op. Ook de andere helft van dat heuveltje was nu spoedig opgeruimd, en men had dus nog alleen het grootste heuveltje. Hierin werd nu, onder toezicht van een oudheidkundige, gegraven. (...)' (Tiesing 1929: 89-91).

Tiesings tekst maakt duidelijk dat de heuvel met het zwaardgraf niet geïsoleerd lag, maar dat er nog een ander heuveltje naast lag, waarvan we alleen weten dat het kleiner was en dat er – als we het verhaal mogen geloven – potten in zijn gevonden. Deze vermeende urnen zijn niet in de collectie van het Drents Museum terechtgekomen. Vermeldenswaard is verder dat Tiesing ook de grootste van de beide tumuli als 'heuveltje' aanduidt, wat aangeeft dat het – in zijn tijd althans – geen imposante tumulus was.

3. 1927: Van Giffen graaft

Van Giffen werd dus door krantenberichten geattendeerd op (het restant van) de heuvel bij Drouwen. Er gingen enkele dagen voorbij voordat hij museummedewerker Lijn het veld in stuurde. Uit diens verkenning maakte hij op dat het om een prehistorische grafheuvel moest gaan die in de Vroege Middeleeuwen als begraafplaats werd gebruikt. Van Giffen zocht contact met de grondeigenaar – de in de krant genoemde mevr. Eefting – en sprak op woensdag 17 augustus 1927 met haar.⁸ Van haar zal hij gehoord hebben dat de heuvel al sinds 1918 steeds verder werd aangetast door ontginningswerkzaamheden en dat er daarbij aan de rand van de heuvel steeds stenen waren gevonden (Van Giffen 1930: 85). Dat laatste leidde Van Giffen tot de conclusie dat het zeer waarschijnlijk om een tumulus uit de Bronstijd ging.

Uit een korte aantekening⁹ blijkt dat het veldonderzoek begon op 7 september 1927. Van Giffen schrijft daarover:

'Grafveld Drouwen en tumulus begonnen met drie man (Abbring zoon wed. Eefting werkt mee). Jan Lanting aanwezig. De eerste rijen graven komen goed tevoorschijn, richting [O-W?]. Ndl. & Westl. begrenzing opgezocht. Het grafveld

8 Archief GIA, aantekeningenboekje 1927A. De aantekening staat in een 8 pagina's lange tekst met als kopje 'Onderzoekingen voor de excursie v/h Ned. Anthr. bureau in Sept. 1927 in Drenthe bij Eext, Drouwen en Borger -'.

9 Zie Van Giffens eerder genoemde aantekeningenboekje. Opmerkelijk is wel dat het inventarisboekje van het Drents Museum aangeeft dat het onderzoek in augustus gestart is en de vondsten daar ook onder maandnummer VIII (augustus) zijn ingeschreven.

7 Vriendelijke mededeling J. Bruggink, Drents Museum.

Fig. 5. Deelnemers van het Derde Congres van het Institut International d' Anthropologie bezoeken de opgraving van het krijgergraf en het rijengrafveld op 28 september 1927. Van Giffen geeft uitleg, staande voor de uitgegraven graven nr. 9 en 10 (vgl. fig. 6). Links naast Van Giffen de uitgegraven graven 16a, 15, 16, 17, 18 en 19, op de voorgrond het brede, niet openliggende graf 8. In het verlengde van graf 10 is het resterende deel van het heuvelsegment waarin onder meer het hoofdgraf is aangetroffen herkenbaar. Langs de weg van Borger naar Drouwen staan de auto's waarmee de deelnemers reisden. Foto Rijksuniversiteit Groningen.

blijkt zich uit het perceel van wed. Eefting uit te breiden naar aangrenzende perceel van J. Hoiting te Borger. [...] daarin is tumulus geslecht. Hier is cellen urn gevonden.¹⁰

De opgraving is enige tijd na de excursie die Van Giffen voor het Derde Congres van het *Institut International d' Anthropologie* in Noord-Nederland organiseerde, afgesloten (zie voor deze excursie Verhart 2020: 21-22).¹¹ Het bezoek van de excursiedeelnemers is behalve door een onbekende fotograaf (fig. 5) ook door Tiesing vastgelegd:

'Er werd op den 28 September 1927 eene demonstratie gegeven van de ontbloote begraafplaats. Meer dan 70 geleerden uit ons land, uit Duitschland, Engeland, Frankrijk, zelfs een uit Italië en een uit Amerika, kwamen dit oord bezoeken en betraden den grond waarop een vorig geslacht vóór het jaar 1000 zijne dooden aan den aarde had toevertrouwd. Al deze anthropologen (kenners van de menschenrassen) kwamen in 13 auto's aan. 't Was of er een kerkgang was begonnen, toen al die heeren uit hunne auto's naderden en het terrein betraden. Er waren nieuwsgierigen die hier, zonder toegangsbewijs, verschenen, en ook wij bewogen ons tusschen die menigte. Er werd gesproken en verklaring gegeven in

*de Fransche taal.*¹² De voorstelling van zaken duurde ruim een half uur. Menschen die niet wisten dat er een Drenthe bestaat, werden nu gewaar waar Drouwen in Drenthe ligt, en waar, vóór het jaar 1000 onzer jaartelling, al reeds menschen leefden en er gestorven zijn.' (Tiesing 1929: 93-94).

In de loop van zo'n drie weken onderzocht Van Giffen het resterende segment van de grafheuvel – met daaronder het in de inleiding genoemde hoofdgraf – en bijna 40 graven van een rijengrafveld dat zich daarin en daarnaast aftekende (fig. 6-7).¹³ In zijn publicatie (1930) is hij uitermate summier over zijn bevindingen. Vermoedelijk had Van Giffen toen nog het plan later uitvoeriger op dit onderzoek terug te komen, maar is het daar, zoals hem wel vaker overkwam, niet meer van gekomen.

Uit Van Giffens tekst en tekening (1930: 84-89 en Abb. 78) blijkt dat hij onder het resterende heuvelsegment een rechthoekige, N-Z gerichte grafkuil aantroef met op de hoeken daarvan grote paalkuilen; als afmetingen van het graf noemt hij ca. 2 x 1,20 m. Van het

10 De laatste zin lijkt op een later moment toegevoegd te zijn. Welke urn hiermee bedoeld wordt, heb ik niet kunnen achterhalen. Het Drents Museum heeft in de jaren voor 1927 geen urn verworven die aan deze beschrijving voldoet.

11 De regionale pers besteedde veel aandacht aan deze excursie, beeldde zelfs vijf foto's daarvan af (*Provinciale Drentsche en Asser Courant* van 29 september 1927, bijblad p. 2).

12 De getypte tekst van Van Giffens toespraak ter plaatse van de opgraving is bewaard gebleven (zie de excursiegids *Programme Détaillé de l'Excursion des membres de l'Assemblée générale triennale de l'Institut international d'anthropologie (IIIième Session) à Amsterdam, du 20 au 28 septembre 1927, faite dans la Province de Drenthe, le 28 septembre*, zie spec. p. 6-9 (coll. GIA).

13 Van Giffen was zeker niet continu in Drouwen aanwezig, want hij verrichtte tegelijkertijd ook elders in Drenthe nog veldwerk, zoals bij de hunebedden van Eext, Eexterhalte en Buinen en de grafheuvel van Ketenberg nabij Eexterhalte (zie Verhart 2020: 22 en 'Kort jaarverslag van den secretaris der Drentsche Praehistorische Vereeniging over 1927' in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 46, 1928, 118-119).

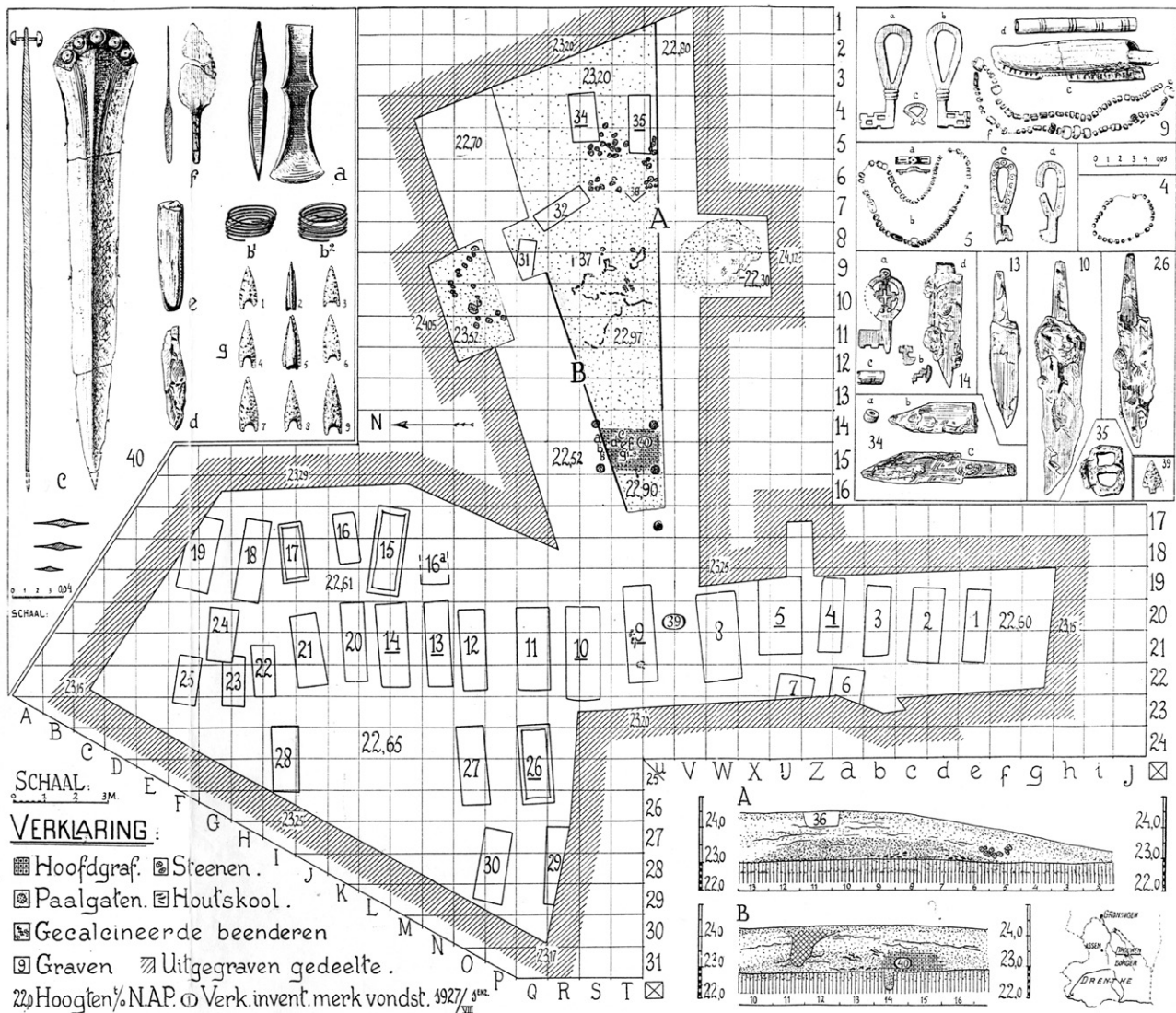

Fig. 6. De door Van Giffen gepubliceerde overzichtstekening van de opgraving van het Sögel-graf en het rijengrafveld. Overgenomen uit Van Giffen 1930 (Abb. 78).

lichaam van de dode restte, zoals al gezegd, geen enkel spoor. In de noordoostelijke hoek van de kuil lagen de bronzen bijl en de gouden haarspiralen, de andere objecten lagen in het midden van de oostelijke lange zijde. Van Giffen schrijft dat de heuvel bestond uit 'vuil' zand met daarin grotere stukken houtskool (eik; 1930: 85). Verder geeft hij aan dat de stenen die hij tijdens zijn onderzoek aantrof wijzen op een steenkrans aan de voet van de heuvel (zie ook fig. 8-11). Halverwege de oostelijke lange zijde van de grafkuil en de stenen van de door hem veronderstelde steenkrans geeft de tekening de aanwezigheid van houtskool en gecalcineerde beenderen aan. Zuidelijk daarvan is een ovaal, NW-ZO gericht grondspoor te zien met afmetingen van ca. 3 x 2 m; de hoefijzervorm maakt het aannemelijk dat het hier om een boomval gaat (cf. Kooi 1974).

Aan het vroegmiddeleeuwse rijengrafveld besteedde Van Giffen weinig woorden. Hij noteerde alleen dat het 'armelijk' is (1930: 85). De gepubliceerde tekening geeft

38 genummerde grafkuilen weer (1-16, 16a, 17-32, 34-38).¹⁴ In drie ervan zijn sporen van een kist aangegeven (15, 17 en 26). De graven 6, 7, 16a, 19, 29, 31, 36, 37 en 38 zijn slechts ten dele vrijgelegd. In slechts negen graven zijn bijgaven of resten van kledingaccessoires aangetroffen (4, 5, 9, 10, 13, 14, 26, 34 en 35).

Tot slot moet vermeld worden dat op enkele meters afstand van de heuvel'punt' een losse vondst in de vorm van een vuurstenen pijlpunt is opgeraapt; het gaat om een pijlpunt met schachtdoorn en (afgebroken)

14 Nr. 33 ontbreekt, maar omdat kuil 38 op de veldtekening 33 genummerd is, is hier ongetwijfeld sprake van een vergissing; ik blijf dit graf aanduiden met nr. 38. Kuil 36 is alleen in het heuvelprofiel zichtbaar. Nr. 37 is niet als grafkuil herkenbaar, maar Van Giffen zal zijn redenen gehad hebben om het nummer op te nemen.

Fig. 7. De opgraving van het grafheuvel-restant in 1927, gezien vanuit het ZW. Geheel rechts het heuvelsegment (profiel A), van linksachter tot op de voorgrond diverse O-W gerichte vroegmiddeleeuwse graven (op de voorgrond zijn de graven 5, 8 en 9 zichtbaar). De foto dateert van voor de opname van fig. 5. Foto Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

Fig. 8. Onscherpe foto van profiel B tijdens de opgraving in 1927. Achteraan, op een verhoging, liggen de bronzen randbijl en de beide gouden haarringen. Op de achtergrond de weg van Borger naar Drouwen. Foto Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

weerhaken (vondstnr. 39; zie fig. 6, tussen de graven 8 en 9).¹⁵ Het artefact dateert uit de tijdsspanne Laat-Neolithicum (B) tot en met de Vroege Bronstijd (cf. Drenth 2016; Lanting 2015a: 160).

De veldtekeningen (1:100 en 1:40), de opgravingsfoto's en het vondstenboekje leveren relatief weinig aanvullende informatie op. Uit de veldtekeningen is af te leiden dat de lengte van het heuvelsegment ruim 15,5 m bedroeg, de breedte respectievelijk 4 m (heuvelvoet) en 1 m ('punt') en de maximale hoogte ca. 1,6 m. De

afmetingen van de grafkuil zijn daar ca. 1,90 m x 1,30 m en de afstanden tussen de hoekpalen bedragen hart-op-hart 1,80 x 1,30 m. De veldtekeningen zijn ook gebruikt om de afmetingen van de vroegmiddeleeuwse grafkuilen te bepalen, terwijl de maten van de waargenomen bekistingen uit het vondstenboekje zijn overgenomen (zie bijlage 1: Catalogus van de vroegmiddeleeuwse graven).¹⁶

15 De pijlpunt is thans zoek. Blijkens een oude aantekening in potlood op het betreffende inventarisbriefje (1927/VIII-39) wordt deze pijlpunt al langere tijd vermist.

16 De vroegmiddeleeuwse graven 34 en 35 en het 2 x 3 m grote grondspoor heb ik niet op de veldtekeningen aangetroffen. Het is denkbaar dat een van de veldtekeningen verloren is gegaan.

Fig. 9. Profiel A tijdens de opgraving in 1927. In het profiel zijn herkenbaar de stenen van de steenkrans (achteraan) en - in het midden - vroegmiddeleeuws graf nr. 36. Foto Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

Fig. 10. Het Sögel-graf tijdens de opgraving in 1927. De ronde vlek op de voorgrond is de NW-paalkuil van het dodenhuisje/dodenhokje; in het profiel, onder de meetpen, is de NO-paal zichtbaar. Op een hoger niveau zijn zichtbaar de bronzen randbijl (witte pijl) en, rechts daarvan, het groepje grafgiften waar het zwaard, het slijpsteentje, de vuurslag en de pijlpunten deel van uitmaken. Foto Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

Aan het slot van Van Giffens onderzoek laten we Tiesing nog een keer aan het woord. De passage is afkomstig uit de eerder geciteerde *Provinciale Groninger Hazelhoff's Almanak*:

'Men vond er [bedoeld is de overgebleven heuvel, WvdS], een weinig hoger dan den beganen grond, eene houtskoollaag, men vond er overblijfselen van een lijk, en, dieper in den drogen grond, het gele zand, de sporen van graven van menschen. Hier dus geen urnen met overblijfselen van lijkverbranding zooals men elders in menigte gevonden heeft, maar een begraafplaats waar lijken in den grond waren gebracht. Er werd in verschillende richting van af het heuveltje gegraven, en er werden al meer sporen van graven gevonden.

Dit was zeer merkwaardig, temeer nog omdat in de gemeente Beilen voor enkele jaren een gelijke begraafplaats was ontdekt en blootgelegd. [bedoeld is Wijster/Looveen (zie Van Giffen 1932), WvdS] Ook hier werd eenige dagen doorgevoerd. De grond werd tot diepte van 1 M. en minder diep uitgegraven. Dan werd al het losse zand verwijderd en men kreeg een oppervlakte bloot als van een dorschvloer. Nu zag men een complex van graven, tot een aantal van 27 ontbloom. Waarschijnlijk zullen er nog meer zijn, die niet ontbloom werden. De graven waren op deze wijze kenbaar: Tusschen het gele zand zag men langwerpige vierkanten van een andere, meer zwarte grondkleur. Er waren lange en kortere graven, de eerste om de acht voet, de laatste 5 à 6 voet. Dit doet denken aan lijken van volwassenen en van niet volwassen

Fig. 11. Het Sögel-graf tijdens de opgraving in 1927. Geheel links is de plaatselijke verbreding van de opgravings sleuf te zien (vgl. met tekening fig. 6). In het midden het groepje grafgraven waaronder het zwaard. Links daarvan de bronzen randbijl (witte pijl) en een gouden haarring. De zuidelijke paalkuilen van het dodenhuisje/dodenhokje zijn op deze foto niet identificeerbaar. Foto Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

personen. Deze graftekeningen werden om de andere uitgegraven. Men vond er los zand. Beenderen alle vergaan. In een graf werden een paar sleuteltjes gevonden. Wellicht is er een graf geweest dat met een slot dichtgemaakt was, waarop dus een deksel zal zijn geweest. Het is te denken dat de andere graven gevuld werden met lijken zonder kist, want zoo begraaft men in onbeschaafde landen nog de lijken, en in den oorlog kan men niet ieder lijk van een kist voorzien. De diepte der graven was, van af den weggenomen bovengrond, niet groot, 2 tot 2½ voet daar beneden. In of onmiddellijk aan een graf werden vijf ringen van edel metaal gevonden, die op eene waarde van f53 werden geschat, welk bedrag aan den grondeigenaar van het heuveltje werd uitbetaald, om deze voorwerpen in een museum van oudheden te bewaren.' (Tiesing 1929: 91-93).

In deze passage herkennen we de houtskoolplek, de rijengraven en de grafkuilen 5 en 9, die beide een tweetal sleutels opleverden. Interessant maar niet verrassend, is Tiesings observatie dat de botten (van de vroegmiddeleeuwse begravingen) vergaan zijn. Wel verrassend is de mededeling dat er vijf ringen van edelmetaal gevonden zijn. Mogelijk gaat het om de twee gouden ringen uit het krijgergraf die dankzij het telkens doorvertellen tot een vijftal zijn uitgegroeid.¹⁷ Voor de mededeling dat

mevr. Eefting voor de goudvondst betaald is, heb ik geen bevestiging kunnen vinden.¹⁸ Dat betekent overigens niet dat de mededeling van Tiesing geen kern van waarheid zou kunnen bevatten.¹⁹

4. Later onderzoek, in het bijzonder de proefsleuven uit 1985-1989

Het summiere verslag dat Van Giffen in 1930 over zijn onderzoek in Drouwen publiceerde was tevens de afsluiting daarvan. Hierna heeft hij geen aandacht meer besteed aan zijn toch spectaculaire ontdekking. De verklaring hiervoor is ongetwijfeld dat er inmiddels weer andere opgravingen waren die om zijn aandacht vroegen. Wat zeker ook een rol speelde, is dat Van Giffen weinig affiniteit had met materiële cultuur (Waterbolk 2019: 213). Toen zijn in Edinburgh werkzame collega V.G. Childe hem op 12 juli 1931 in een brief om informatie vroeg over het bronzen scheermes – Childe had de grafvondst in 1928 in het Drents Museum kunnen

17 In *De Veenbode* van 1 oktober 1927 zijn het er zelfs zes: '(...) Acht graven waren uitgediept en zes andere met rust gelaten. In een der graven werd een mes en twee sleutels gevonden. Hier is wellicht een met sloten verzegelde lijkst. In een open graf geplaatst. Verder werd in een heuveltje nabij de graven, 6 gouden ringen gevonden. Voor de waarde van de ringen is de eigenaar van de heuvel een geldelijke uitkering gedaan.'

18 Noch in het archief van het GIA (e-mail K. van der Ploeg d.d. 25 oktober 2022) noch in het archief van het Drents Museum (e-mail J. Bruggink d.d. 1 november 2022).

19 De spiralen wegen samen 30,815 gram. Uitgaande van de goudprijs in dat jaar (\$ 20,64 voor een troy ounce = 31,1 gram, min of meer het gewicht van de beide spiralen) en een wisselkoers van fl. 2,46/2,49, zou dat uitkomen op een bedrag van net geen fl. 50,77 – 51,45. Voor de goudprijs zie <http://wiki.gzu-online.com/wiki/NL/historische-goudprijs/page603>, voor de wisselkoers https://en.wikipedia.org/wiki/Dutch_guilder en <https://www.measuringworth.com/datasets/exchangeglobal/result.php>

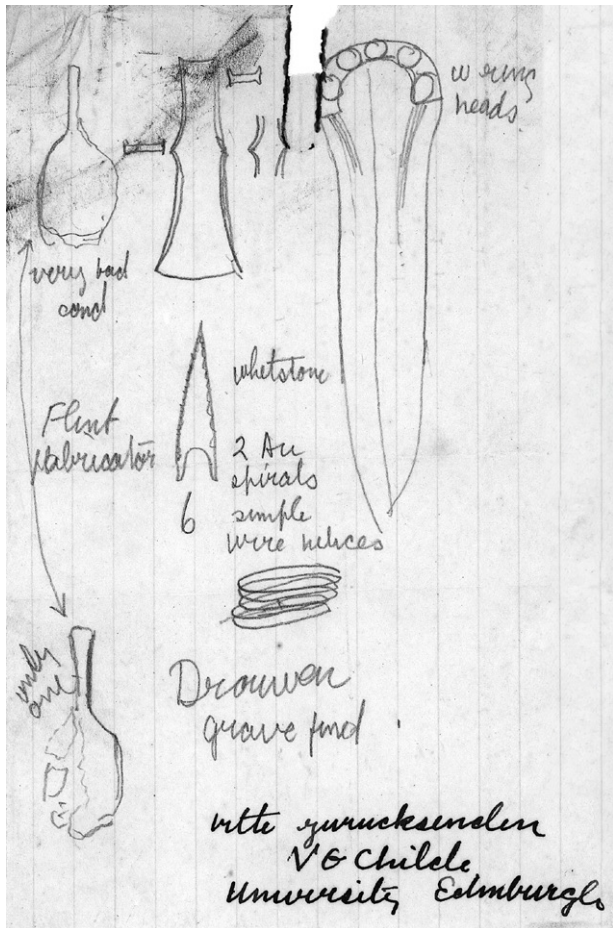

Fig. 12. Schets behorende bij de brief van V.G. Childe aan A.E. van Giffen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

bekijken en schetsen (fig. 12) – nam Van Giffen niet eens de moeite om hem te antwoorden, laat staan hem de meegezonden schets terug te sturen, waarom de briefschrijver nadrukkelijk had gevraagd (Theunissen 1999: 27-28; Bakker 2001: 55).²⁰

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog analyseerden Junghans, Sangmeister en Schröder monsters van het bronzen zwaard en de bijl²¹ en analyseerde Hartmann de gouden haarsieraden (Junghans,

Sangmeister & Schröder 1960: 110, 128, 168 en Tafel 24 (alle sub nr. 681); Butler & Van der Waals 1964: 33 e.v.; Butler 1990: 73, tabel 3; Hartmann 1982: 102, Tab. 11). In deze periode kregen twee van de drie bronzen artefacten uit het krijgergraf een conserverende behandeling in het laboratorium van het Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz.²²

Diverse onderzoekers namen de vroegmiddeleeuwse vondsten uit Drouwen in hun overzichten op (Ypey 1959: 102; Stein 1967: 381-382 en Tafel 67; Andrae 1973: 168-169). Andrae besprak de *Mosaikaugenperlen* uit dit grafveldje (twee stuks in het uit 67 kralen bestaande snoer uit graf 5 en twee stuks in het uit 64 kralen bestaande snoer uit graf 9). Stein is het uitvoerigst van de drie genoemde auteurs. Zij noemt 38 graven, vermeldt alle grafvondsten en beeldt een deel af; haar tekeningen zijn niet overgenomen uit Van Giffens publicatie maar nieuw vervaardigd (fig. 13). Enkele objecten zijn door haar nader gedetermineerd (graf 2: riemtong?; graf 5: gelijkarmige fibula; graf 9: bronzen naaldenkoker; graf 14: fragment van een tweede sleutel, fragment van een bronzen naaldenkoker). Ook de kralen uit de graven 4, 5 en 9 zijn door haar nader beschreven, niet echter de losse kraal uit graf 34.

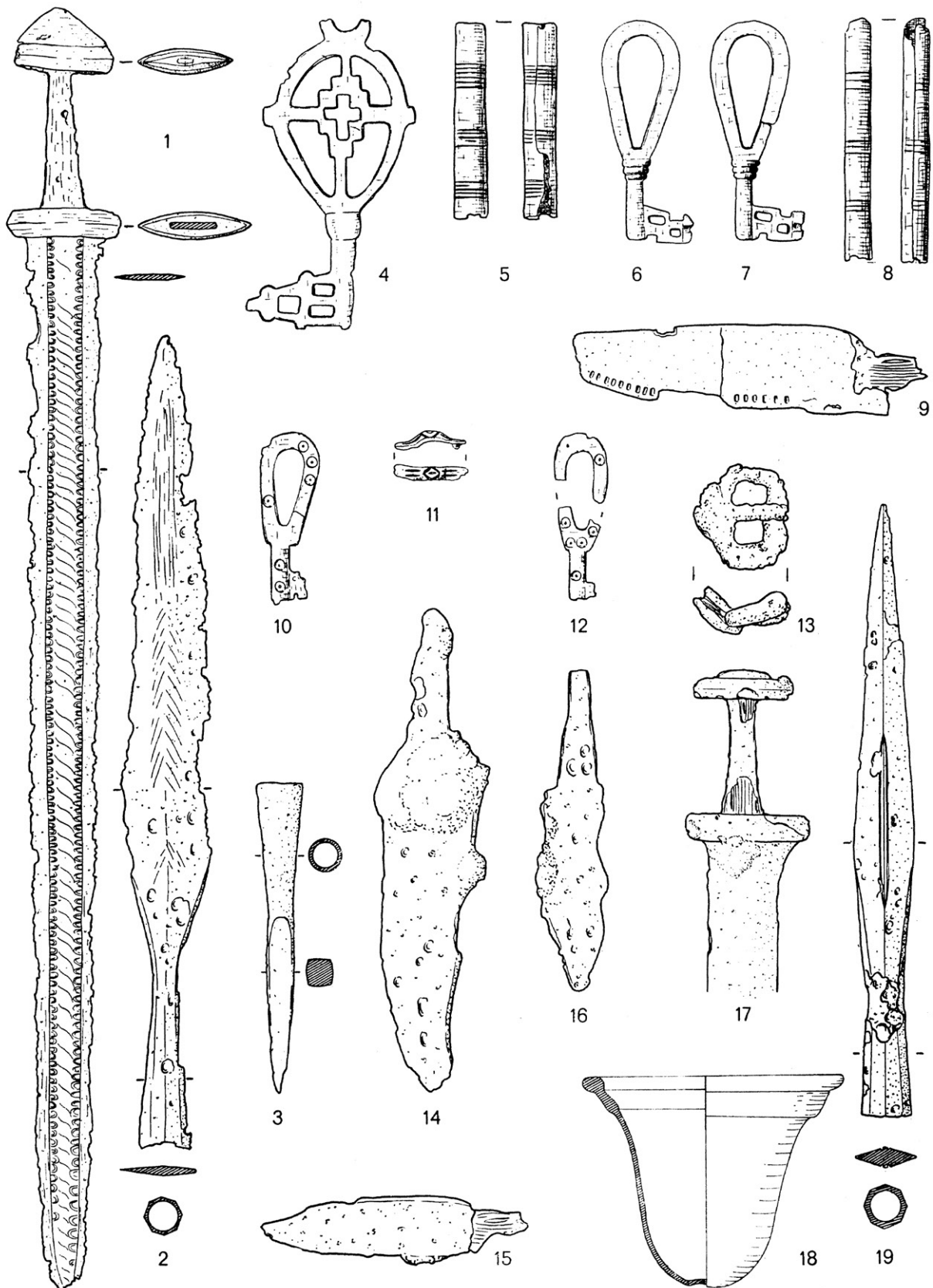
Van Giffen had in 1927 verzuimd de exacte ligging van zijn opgraving vast te leggen. Toen in 1985 bekend werd dat Rijkswaterstaat een fietspad langs de oostzijde van de weg tussen Borger en Drouwen zou gaan aanleggen, deed zich de noodzaak voor om de locatie van diens opgraving alsnog exact te bepalen. Met behulp van topografische kaarten, oude en nieuwe kadasterkaarten en de opgravingsfoto's lukte het drs. J.N. Lanting, Groninger Instituut voor Archeologie (GIA), om de plek terug te vinden.²³ Van 23 t/m 25 oktober 1985 groef Lanting een tweetal werkputten op de vastgestelde locatie: twee haaks op elkaar staande sleuven op een perceel dat destijds in bezit was van B. Everts te Drouwen (fig. 14, 15: wp 2 en fig. 16) en een tweede put wat verder naar het westen, tot vlakbij de plaats waar het fietspad geprojecteerd was (fig. 14, 15: wp 3 en fig. 16). In werkput 2 werd de oostelijke begrenzing van Van Giffens opgraving (fig. 14, 15: wp 1 en fig. 16) herkend. De meest opvallende grondsporen waren twee ondiepe, ca. 1,2 m brede en min of meer N-Z lopende greppels met een enigszins venige vulling. Ze lagen ruim 5 m uit elkaar en werden door de opgraver gezien als mogelijke bermstolten van een oude weg. Minder opvallend maar veel ouder was een tot ca. 1,4 m brede greppel ten westen daarvan. In zijn dagrapport concludeerde Lanting uit het gebogen verloop dat het wel eens zou kunnen gaan om een bij de

20 Van Giffen bracht het bezoek van Childe in 1928 aan zijn instituut nog ter sprake in zijn herdenking naar aanleiding van Childe's overlijden in 1957 (Van Giffen 1960: 78-79). Hij memoreerde daarbij ook een gezamenlijk bezoek aan de Biessterveldheuvel bij Veenhuizen op Van Giffens stoomfiets.

21 De monsters waren in 1951 geselecteerd door W. Glasbergen, in opdracht van Van Giffen (Butler & Van der Waals 1964: 33, noot 30). Van Giffen had overigens voor zijn eerste publicatie het zwaard, de bijl en het scheermes (*Lanzenspitze*) op samenstelling laten onderzoeken door prof. dr. F.M. Jaeger, hoogleraar organische en fysische chemie aan de Rijksuniversiteit Groningen (Van Giffen 1930: 90-91).

22 Aantekening van toenmalig conservator J.D. van der Waals op inventarisbriefje 1927/VIII 40a-g: 'De bronzen voorwerpen na een conserverende behandeling in het Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz terugontvangen, aug. 1967.'

23 De locatie heeft de coördinaten 249.25/551.95 (zie ook bijlage 4).

1—3 Antum (336). 4 Dorkwerd (338). 5 Emmen (340). 6—16 Drouwen (339): 6—9 Grab 9, 10—12 Grab 5, 13 Grab 35, 14 Grab 10, 15 Grab 13, 16 Grab 34. 17—19 Katwijk-Binnen (343), Grab 30.

1. 17 M. 1:4; 2. 3. 19 M. 1:3; sonst M. 1:2.

Fig. 13. Tafel 67 (iets verkleind) uit Stein 1967. De nrs. 6-16 hebben betrekking op het vroegmiddeleeuwse grafveld van Drouwen.

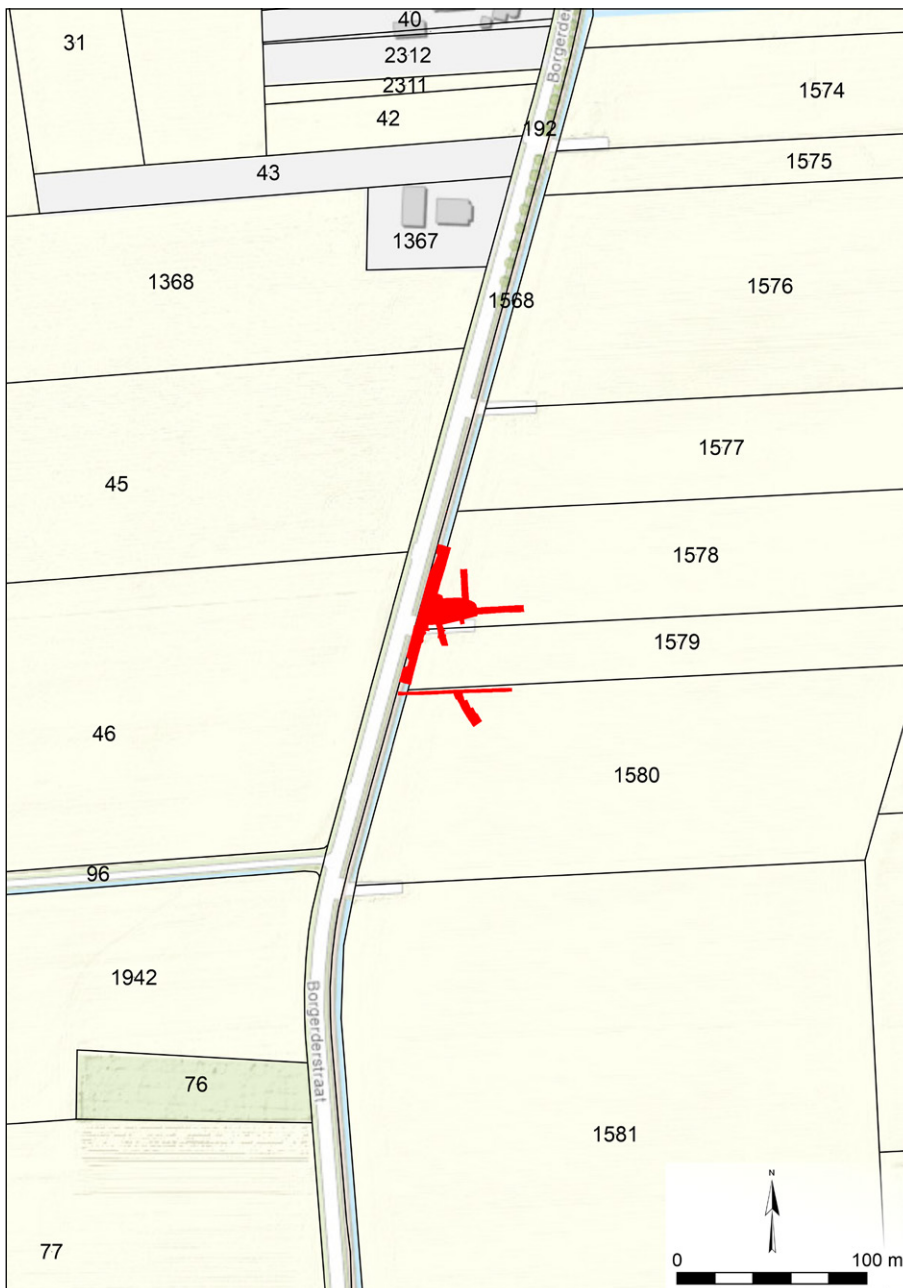

Fig. 14. De locatie van Van Giffens opgravingsput uit 1927 en de werkputten van Lanting uit 1985-1989 rechts van de Borgerderstraat. Tekening E. Bolhuis, Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

bronstijdtumulus behorende ringsloot. Een coupe door deze greppel wees uit dat de doorsnede enigszins komvormig was en de resterende diepte ca. 45 cm bedroeg. Om de hypothese dat het hier om de ringsloot ging te toetsen, werd werkput 3 gegraven. In het dagrapport noteerde Lanting daarover: 'Direct tegen de berm-sloot aan kwam de sloot al tevoorschijn, met oostelijk ervan de lichtere heuvelondergrond. Er moet rond de heuvel derhalve een sloot met een diameter van ca. 30 m gelegen hebben, een diameter die exceptioneel is voor een Drentse grafheuvel, maar die wel past bij de exceptionele vondsten.'²⁴ In

en naast de ringsloot tekenden zich nog (delen van) zeker vier vroegmiddeleeuwse, O-W gerichte grafkuilen af (cat. nrs 39, 40, 41 en 52).²⁵ De graven werden niet nader onderzocht. Lanting stelde bij dit onderzoek verder vast dat de heuvelsector - waarmee hij het heuvelsegment bedoelt waaronder Van Giffen het rijke graf aantrof - nog duidelijk herkenbaar was omdat dit minder diep was uitgegraven dan de grond ernaast.

Op 23 december van dat jaar werd, met toestemming van grondeigenaar B. Brouwer uit Eldersloo, 75 m ten zuiden van werkput 2 en parallel daaraan nog een lange

²⁴ Archief GIA, dagrapport J.N. Lanting 'Verkennde onderzoeken op een vroegmiddeleeuwse nederzetting en ter plaatse van het vroegmiddeleeuwse grafveld' d.d. 21-25 oktober 1985.

²⁵ Enkele sporen ten zuiden daarvan zijn niet met zekerheid te duiden; ik heb ze daarom niet in de telling opgenomen.

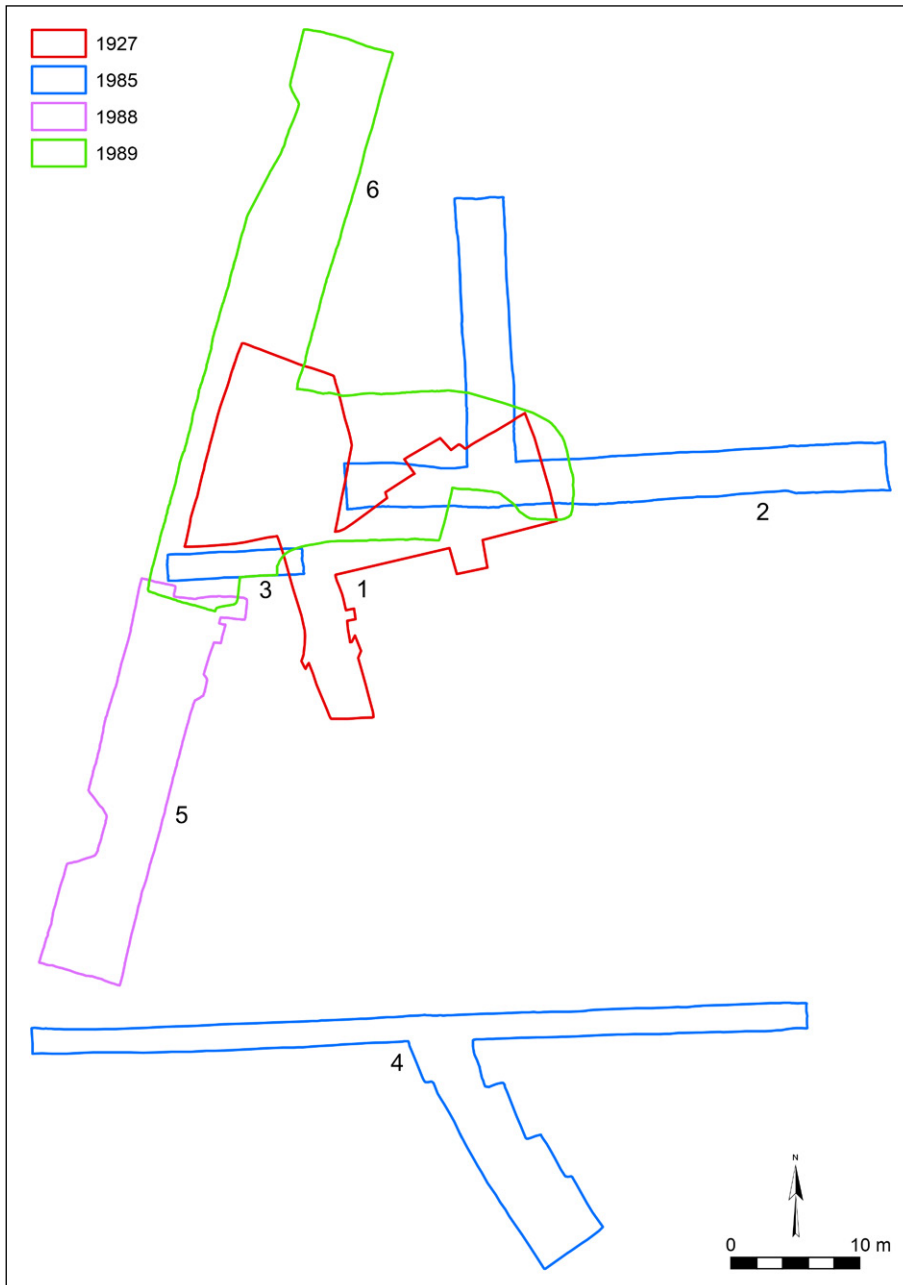

Fig. 15. De zes werkputten van de verschillende campagnes (1927, 1985, 1988 en 1989) overlappen elkaar deels. Tekening E. Bolhuis, Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

proefsleuf getrokken.²⁶ Toen daarin vroegmiddeleeuwse begravingen zichtbaar werden, is de werkput op die hoogte in zuidelijke richting uitgebreid. Al met al zijn er in de hele werkput (fig. 14, 15: wp 4 en fig. 16) negen grondsporen opgetekend, alle min of meer O-W gericht (cat.nrs 53 t/m 61). Het zou hier voor een groot deel om kindergraven kunnen gaan, maar deze graven zijn niet aan een nader onderzoek onderworpen. Lanting stelde terecht vast dat de zuidelijke grens van het vroegmiddeleeuwse grafveld daar bereikt was. Op de veldtekening staat daar de notitie 'depressie'. Het dagrapport maakt

ook melding van ontginningsgreppels in het meest oostelijke deel van werkput 4 en 'meerdere series karrensporen' in het uiterste westelijke deel; die laatste sporen zijn niet ingetekend op de veldtekening.

In de zomer van 1988 keerde Lanting terug voor de definitieve opgraving ter plaatse van het geplande fietspad.²⁷ Op 22 en 23 augustus onderzocht hij een 30 m lange en 6 m brede werkput parallel aan de Borgerderstraat op het grondgebied van A. Smeenge uit Emmeloord (fig. 14, 15: wp 5 en fig. 16). De noordelijke korte kant reikte net niet tot werkput 3 uit 1985. De bevindingen van dit

26 Archief GIA, dagrapport J.N. Lanting 'Voortzetting verkennend onderzoek van het Vroeg-Middeleeuwse grafveld ten zuiden van Drouwen' d.d. 23 december 1985.

27 Archief GIA, dagrapport J.N. Lanting 'Onderzoek van het vroegmiddeleeuwse Grafveld, zuidelijk van Drouwen' d.d. 22-23 augustus 1988.

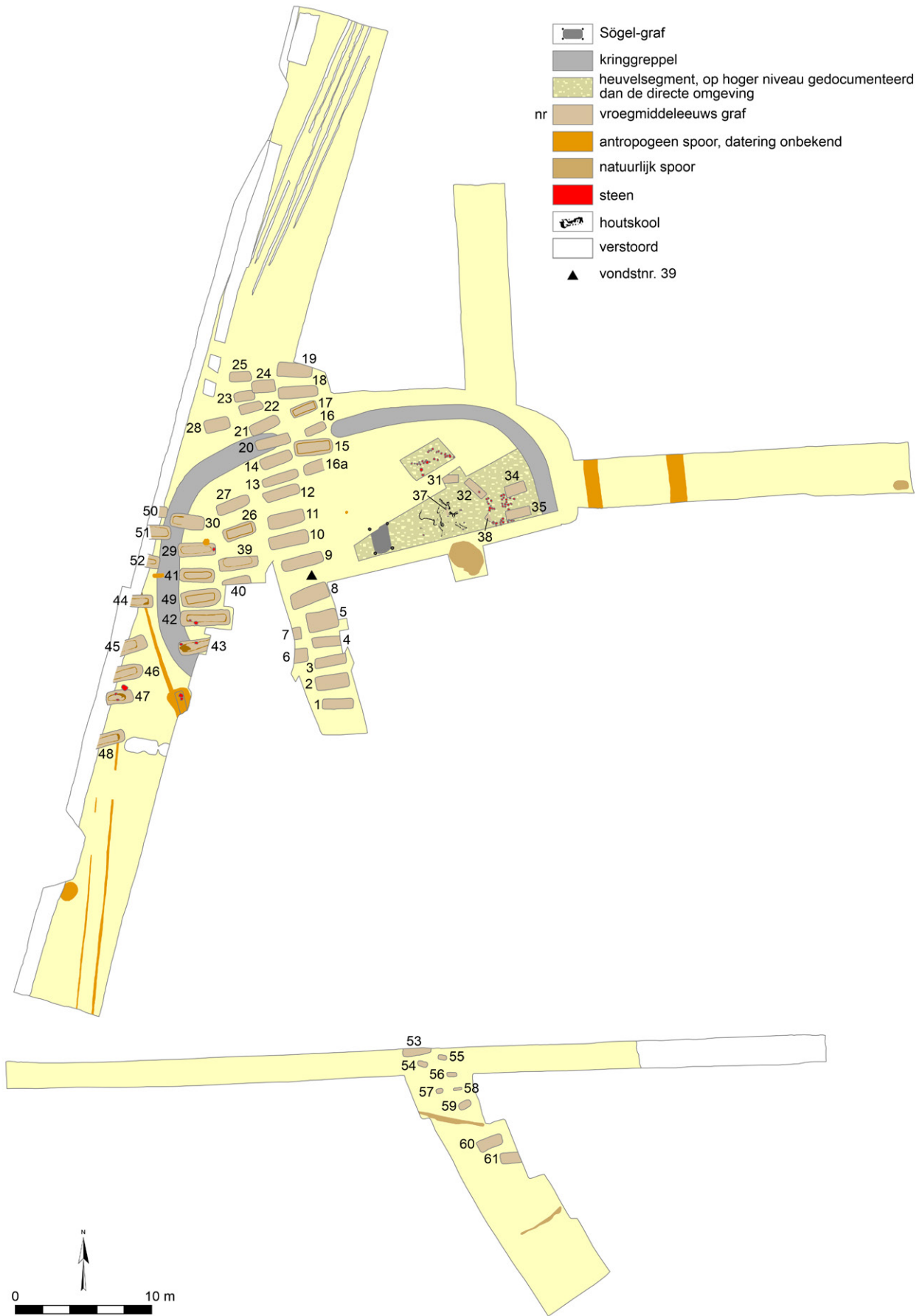

Fig. 16. Opgravingsplattegrond met alle sporen. Tekening E. Bolhuis, Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

driedaagse onderzoek laten zich als volgt samenvatten. In het noordelijk deel van de werkput werd een 5 m lang deel van de ringsloot aangetroffen, oversneden door twee vroegmiddeleeuwse, O-W georiënteerde grafkuilen (cat.nrs 42 en 43), een ervan met een uitzonderlijke lengte (l. 3,3 m; de kist >2,5 m).²⁸ Ten westen daarvan werden nog vijf vroegmiddeleeuwse grafkuilen opgetekend met dezelfde oriëntatie (cat.nrs 44 t/m 48).²⁹ De westelijke uiteinden ervan waren vergraven bij de aanleg van een (inmiddels weer opgevulde) berm-sloot; geen van de graven was korter dan 2 m. Tussen beide reeksen graven lag een NW-ZO verlopend greppeltje, oversneden door een slechts gedeeltelijk vrijgelegd donkerbruin grondspoor met onregelmatig-rechte hoeken. Het dagrapport geeft aan dat dit grondspoor bij het verdiepen overging in een smalle, scherp-begrensde 'greppel' met rechte afsluiting; de bodem was vlak en de vulling vertoonde onderin enige gelaagdheid. Wat verder naar het zuiden ten slotte werden een onregelmatig ronde kuil opgetekend – een natuurlijk fenomeen, mogelijk een boomval – en een ruim 20 m lang karrenspoor met een breedte van ca. 1,30 m.

Alle vroegmiddeleeuwse graven toonden sporen van een boomkist, lang-rechthoekige verkleuringen waarvan de wand aan de kopse kant dikker was dan aan de lange zijden. Zes van de zeven graven bevatten zwaar gecorrodeerde ijzeren voorwerpen³⁰ en in één grafkist herkende de opgraver de benen van een gestrekte inhumatie (hoofd in het westen).³¹

Het laatste onderzoek vond plaats op 13, 14 en 15 februari 1989, opnieuw onder leiding van Lanting (fig. 14, 15: wp 6 en fig. 16).³² Hij groef allereerst een werkput parallel aan de Borgerderstraat, noordelijk van zijn put uit 1988 en overlappend met werkput 2 uit 1985. Een van de graven die hij toen had waargenomen, werd nu opnieuw volledig blootgelegd (cat.nr. 41) en van een tweede in 1985 aangesneden graf werd nu een wat groter deel vrijgelegd (cat.nr. 52). Verder werd een drietal nieuwe graven ontdekt (cat.nrs 49 t/m 51). De 35 m lange en maximaal 7 m brede werkput overlapte voor een deel met de opgraving van Van Giffen; Lanting trof nog de sporen aan van diens grafkuilen 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29 en 30. De door Van Giffen onderzochte graven bleken niet altijd geheel doorgraven te zijn, maar eerder ruw doorgespit. Lanting stelde verder vast dat de

oorspronkelijk binnen de bronstijdgrafheuvel aangelegde graven tot slechts iets onder de bouwvoor reiken, de andere waren tot op het keizand uitgegraven. Uit de graven werd slechts een klein aantal vondsten geborgen, merendeels van ijzer. In een van de graven, volgens Lanting een boomkistgraf, lag een gebroken voorwerp van koper/brons en ijzer, samen met wat fragmentjes vergaan bot. Het gaat hier om Van Giffens graf 29, dat hij klaarblijkelijk niet nader onderzocht heeft. In een (sub-recent) kuiltje dat deze grafkuil oversneed, trof Lanting menselijke schedelfragmenten aan. Opmerkelijk is dat Van Giffen hier geen melding van maakte, want hij had de hele noordelijke lange zijde van de grafkuil wel blootgelegd. Mogelijk speelde de ligging vlak bij de putrand hem parten. De schedelresten, die aan een volwassen individu toebehoren, zijn in 2022 in het Centrum voor Isotopen Onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen gedateerd en stammen uit de Vroege Middeleeuwen (GrM-28439: 1244 ± 21 BP, d.w.z. 680-876 AD (2σ)).³³

Ten noorden van Van Giffens noordelijkste graven tekende zich een reeks parallel lopende, NO-ZW-gerichte sporen af, 'ingespoeld met fijn, lichtgrijs zand'. Volgens de opgraver gaat het om ontginningsporen.³⁴ Hieruit kwamen onder meer een onbepaald stukje ijzer en een scherfje handgevoemd aardewerk tevoorschijn.

Aan de oostkant van de ZW-NO gerichte sleuf werd een vlak opengelegd om het verloop van de ringsloot en het centrum van de heuvel goed in beeld te kunnen brengen. De 1,20-1,60 m brede ringsloot, die Van Giffen in 1927 niet herkend heeft, bleek niet cirkelvormig te zijn, maar langwerpige, NO-ZW-gericht en met een ca. 3,40 m brede onderbreking in de noordkant (ter hoogte van Van Giffens graven 16 en 20). Lanting noteerde in zijn dagrapport: 'De vulling is onderin grijzer en bovenin bruiner. Hij is dichtgegooid, niet geslibd of gewaaid. De vulling ziet er wat brokkelig uit van structuur en er zitten ook een paar veldkeien in.'

In het centrum werd een van de paalsporen herontdekt die Van Giffen op alle vier de hoeken van de grafkuil had aangetroffen – een rechthoekige structuur die we tegenwoordig aanduiden als 'dodenhuisje' of 'dodenhokje' – een constructie die rond de bijzetting stond en bij het opwerpen van de heuvel zijn functie verloor en vermoedelijk (gedeeltelijk) bleef staan (Lohof 2000: 150). Het moet hier gaan om het NO-paalgat. Uit de tekening valt op te maken dat de diameter van die resterende paalkuil ruim 30 cm bedroeg, de diepte nog 20 cm. Van de door

28 Informatie uit het dagrapport. Op de veldtekening is de grafkuil echter 3,7 m lang en de grafkist 2,9 m.

29 Het meest noordelijke lag deels op het grondgebied van B. Everts.

30 Lanting schrijft in zijn dagrapport dat enkele daarvan dankzij de metaaldetector ontdekt werden.

31 In deze publicatie: graf 46.

32 Dagrapporten van de opgraving Drouwen, voorjaar 1989. Ik dank Jan Lanting voor inzage in dit rapport.

33 Gekalibreerd met IntCal 20. De determinatie 'volwassen individu' is gemaakt door drs. M. ter Schegget (Bosch en Duin).

34 Mondelinge mededeling d.d. 16 februari 2022. Hij herzag hiermee zijn in het dagrapport geuite mening dat het om karrensporen gaat.

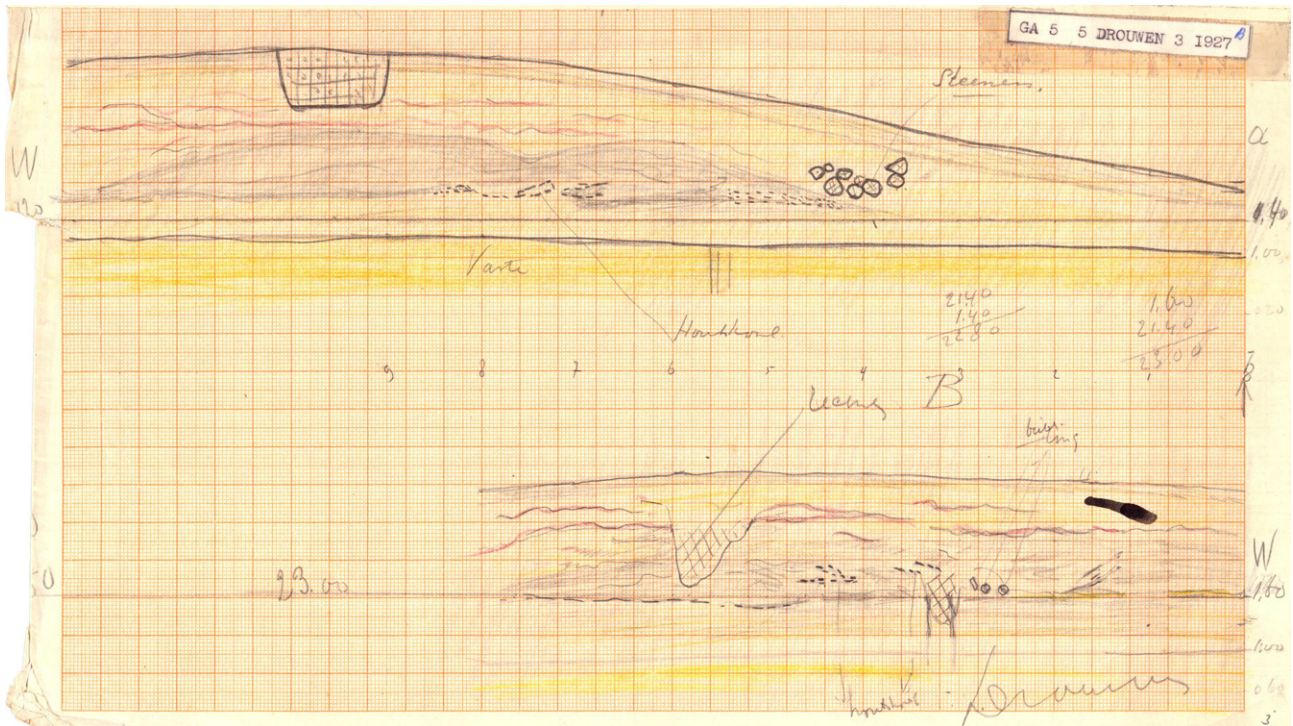

Fig. 17. Veldtekeningen (1:40) van de profielen A (boven) en B (onder). In profiel B is de vulling van de grafkuil minder expliciet aangegeven dan op de gepubliceerde nettekening (cf. fig. 6), waar de grafkuil over een hoogte van zeker 60 cm te vervolgen is. Collectie Noordelijk Archeologisch Depot.

Van Giffen opgetekende plek met houtskool en gecalcineerde beenderen werden geen sporen aangetroffen.

5. De resultaten van de opgravingen: een poging tot reconstructie

De heuvel van de krijger van Drouwen is een belangwekkend archeologisch monument, niet alleen vanwege de rijke grafinventaris van de krijger, maar ook vanwege de tijdsdiepte van het funerair gebruik van de tumulus. Helaas is het monument in het subrecente verleden zwaar aangetast, slechts gedeeltelijk onderzocht en ook nog eens bij verschillende gelegenheden, met een tussenpoos van bijna zestig jaar. De documentatie laat verder te wensen over: Van Giffen heeft geen dagrapport bijgehouden, een klein deel van zijn veldtekeningen ontbreekt en van de campagnes uit de tweede helft van de jaren '80 zijn de foto's onvindbaar.³⁵ De veldtekeningen uit de verschillende campagnes bleken niet probleemloos op elkaar aan te sluiten – vermoedelijk door meetfouten – waardoor er soms met putten geschoven moest worden om logische aansluitingen te krijgen. Richtinggevend hierbij waren een reeks door Lanting aangetroffen graven die eerder al door Van Giffen waren opgetekend en het paalgat dat Lanting toeschreef aan het door Van Giffen onderzochte dodenhuisje (het gaat

hierbij om het NO-paalgat). In de 'reconstructie' van de opgravingsplattegrond (fig. 16) zijn de door Lanting opgetekende, door de opgraving van Van Giffen veroorzaakte verstoringen weggelaten. De ontbrekende delen van Van Giffens veldtekeningen zijn vervangen door de betreffende delen van zijn nettekening.

Verder moet vermeld worden dat tijdens geen van de campagnes grond gezeefd is, waardoor kleine vondsten gemist kunnen zijn. Lanting heeft alleen het laatste jaar (1989) met een metaaldetector gewerkt. De vondsten uit de campagnes uit de jaren '80 nooit zijn schoongemaakt of geconserveerd. Ze bevinden zich nog in de oorspronkelijke bruine papieren zakken waarin ze tijdens de opgraving zijn verpakt. Een klein aantal objecten is destijds in het veld ingegipst en bevindt zich nog steeds in die toestand; vermoedelijk gaat het om ijzeren objecten. Alle vondsten uit de jaren '80 maken anno 2023 nog steeds deel uit van de collectie van het Groninger Instituut voor Archeologie.

Met inachtneming van de bovenstaande beperkingen kom ik tot de volgende reconstructie van gebruiksfasen.

5.1 Vroege/Midden-Bronstijf

De profieltekeningen geven aanleiding om te denken aan twee heuvelfasen (fig. 6 en 17). De oudste structuur is een met grauw zand opgeworpen kernheuvel. Deze tumulus had een diameter van ongeveer 8 m en een hoogte van ca. 80 cm. Deze kleine heuvel lijkt te zijn opgeworpen over de resten van een brandstapel. Omdat Van Giffen de houtskool- en beenderresten niet verzameld heeft, kan de ouderdom niet meer met zekerheid worden vastgesteld.

³⁵ Mededeling K. van der Ploeg, GIA. De veldtekeningen en dagrapporten vermelden overigens wel dat er foto's gemaakt zijn.

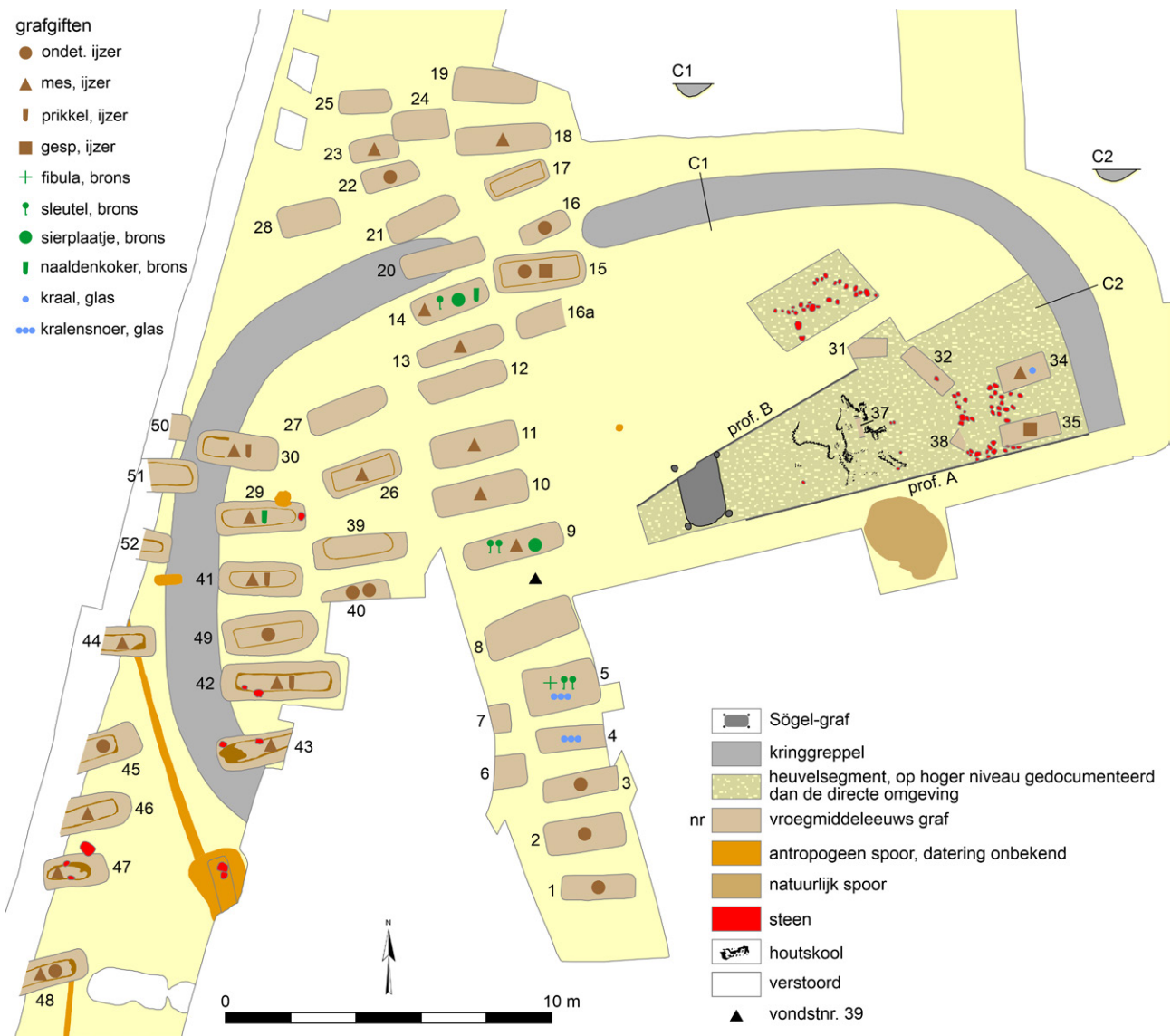

Fig. 18. Detail uit de opgravingsplattegrond. Tekening E. Bolhuis, Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

De vindplaats van de losse, uit het Laat-Neolithicum of de Vroege Bronstijd daterende pijlpunt (vondstnr. 39) ligt buiten het heuvellichaam. Het is onduidelijk of er een verband bestaat tussen dit artefact en de primaire heuvel.

5.2 Midden-Bronstijd

In de 16de eeuw v.Chr. wordt in de kernheuvel het graf van de krijger gegraven en voorzien van een dodenhuisje of dodenhekje (cf. Lohof 2000: 152; fig. 18). Dat het graf werd aangelegd in de oudere heuvel blijkt uit het feit dat de grafkuil zichtbaar was in de kernheuvel (zie profiel B in fig. 6 en fig. 20). De grafkuil reikte daarbij niet verder dan tot het oude oppervlak onder de heuvel. Na afloop van de rituelen die zich rondom het begraven van de krijger zullen hebben afgespeeld, werd het graf dichtgeworpen en werd de heuvel daarna met geel zand uitgebreid, waarbij er onder aan het talud stenen zijn gedeponeed. Als de ovale, zeker 1,6 m brede en nog 40 cm diepe ringsloot bij deze heuvelfase hoort, is het denkbaar dat de heuvel niet rond maar langwerpig

is geweest; dit type heuvel is relatief zeldzaam in Noord-Nederland (Van der Veen & Lanting 1989: 195-196; Lanting *et al.* 2001). De heuvel zal maximaal 26 m lang zijn geweest; de breedte is lastiger vast te stellen, maar zal hooguit 15 m hebben bedragen. Daarmee behoorde hij tot de grootste heuvels binnen de groep van langwerpige heuvels (*ibidem*). Opvallend is dat het krijgergraf enigszins decentraal ligt en ook de doorgang in de greppel ligt niet in het midden van de (noordelijke) lange zijde. Die opening zelf is ook bijzonder, want ringsloten zijn doorgaans gesloten.³⁶

36 Een uitzondering is heuvel 1 in Medel-De Roeskamp, die in fase 6 omgeven werd met een gesegmenteerde ringsloot. De datering van de op tien plaatsen onderbroken ringsloot – een ervan aan de noordkant – is Vroege Bronstijd (na 1900 v.Chr.). Van der Linde brengt deze openingen in verband met het gebruik van de – in zijn visie platte – heuvel als observatorium (Van der Linde 2023: 1395 e.v., spec. 1547-1548).

Lohof heeft een andere visie op de chronologische relatie tussen de beide genoemde graven. Hij constateerde dat graven met paalzettingen vaak samengaan met een tweede, naburig graf (inhumatie dan wel crematie) en acht het daarom waarschijnlijker dat die samenhang wijst op gelijktijdigheid. In zijn ogen dienden de paalzettingen als een tijdelijke bescherming van het lichaam van de dode tot het tweede graf gerealiseerd was (Lohof 2000: spec. 152-153). Hij wijst daarbij op de gelijkenis van de heuvel van de krijger van Drouwen met grafheuvel 11 op het Hijkerveld (cf. Van Giffen 1943a: afb. 44b; Lohof 1991 (cat.): 25, nr. 50-1/2), waar een ruim 3 x 2 m grote brandvlek met crematieresten ca. vier meter verwijderd lag van een 'dodenhuisje' van 2 x 0,60 m. Hier lijkt inderdaad niets tegen gelijktijdigheid te spreken. In Drouwen is de situatie echter gecompliceerder. Omdat de sporen van de grafkuil zich al op een hoger niveau aftekenden, ga ik hier uit van niet-gelijktijdigheid.

Over eventuele andere graven of nabijzettingen in de verondersteld-langwerpige heuvel van Drouwen is niets met zekerheid bekend. Een kort artikeltje in *Het Vaderland* van 17 juni 1926 vermeldt een 'legging van keien gelijkende op een ovaal graf, met westelijk-oostelijke ligging' en Van Giffen zelf suggereert in zijn toespraakje tijdens de excursie van 28 september dat er sprake is van graven met steenpakking ('(...) à l'intérieur de différentes tombes de l'âge du bronze. Ces dernières sont caractérisées par des amas de pierres, dont vous avons en voir encore deux: là et là.').³⁷ Het is allemaal erg vaag en Van Giffen komt er in zijn publicatie uit 1930 niet meer op terug.

Van nabijzettingen is wel sprake in een nabij gelegen tumulus. Tiesing heeft het in zijn bijdrage uit 1929 over 'een paar urnen' (zie hierboven). Uit deze heuvel zou ook de 'cellurn' stammen die Van Giffen in zijn aantekeningen vermeldt en die hij kennelijk uit eigen aanschouwing kent. De term 'cellurn' is verder onbekend, waardoor onduidelijk is of het hier om aardewerk uit de urnenveldentijd gaat of om vaatwerk uit jongere tijd zoals de Vroege Middeleeuwen.

5.3 Vroege Middeleeuwen

In de Vroege Middeleeuwen, toen de perifere greppel al lang opgevuld was met aarde, werden de heuvel en zijn directe omgeving gebruikt voor de aanleg van een rijengrafveld. Lantings meest zuidelijke proefsleuf heeft inzichtelijk gemaakt dat slechts een klein deel van de vroegmiddeleeuwse necropool is onderzocht. Dat maakt dat we niet weten hoe lang deze begraafplaats in gebruik is geweest. Alle opgegraven grafgraven zijn, voor zover dateerbaar, relatief jong en passen in de 8ste en 9de eeuw. Dat het grafveld stopt in de loop van de 9de eeuw is daarmee wel zeker. Het begin zou

echter heel goed nog vóór de 8ste eeuw kunnen liggen. In het onderstaande ga ik na wat we thans weten van dit rijengrafveld.

Allereerst de omvang van de necropool. De afstand tussen het meest noordelijke graf (cat.nr. 19) en het meest zuidelijke (cat.nr. 61) bedraagt ruim 60 m; de afstand tussen het meest westelijke graven (cat.nrs 48-50) en het meest oostelijke (cat.nr. 34) ca. 25 m. Lanting heeft vermoedelijk de zuidelijke grens vastgelegd, maar de andere grenzen zijn onbepaald. Het lijkt erop dat de graven doorlopen onder de weg Borger-Drouwen; of ze aan de overkant daarvan ook nog aanwezig zijn, is niet bekend. Er zijn van die locatie in elk geval geen vroegmiddeleeuwse vondsten gemeld. Als de dichtheid van begravingen die Van Giffen vaststelde zich voortzet in zuidelijke richting, hebben we te maken met een grafveld van tussen de 100 en 150 graven. De plattegrond van het grafveld van Zweeloo (Van Es & Schoen 2007/2008: fig. 5) maant echter tot voorzichtigheid. Er kan sprake zijn van concentraties met daartussen 'lege' stukken.

In de verschillende opgravingscampagnes zijn 61 graven blootgelegd, de meerderheid O-W-georiënteerd (zie fig. 16 en bijlage 1). In enkele gevallen is vanwege een afwijkende oriëntatie twijfel gerechtvaardigd of het wel om een graf gaat (cat.nrs 32, 37 en 38). Het leeuwendeel van de graven is onderzocht; niet opgegraven zijn de graven in Lantings zuidelijkste sleuf (cat.nrs 53 t/m 61) en de graven nr. 39 en 40. Of de werkploeg van Van Giffen in 1927 (kleine) vondsten heeft gemist, blijft de vraag. Uit Lantings onderzoek weten we dat Van Giffen niet alle graven heeft afgewerkt, dat wil zeggen tot de bodem heeft onderzocht.

Opmerkelijk is het subrecente kuiltje bij graf 29 met daarin schedelresten uit de Vroege Middeleeuwen (fig. 16 en 18). Het zijn de enige menselijke resten die tijdens de opgravingen zijn aangetroffen. Wellicht is er een relatie met de botresten die in 1926 werden gevonden en die de aanleiding vormden om hier een opgraving uit te voeren. De schedelresten kunnen niet anders dan afkomstig zijn uit een van de rijengraven. Of dat graf 29 betreft, is onzeker.³⁸

Bij de graven zijn enkele min of meer N-Z verlopende rijen aanwijsbaar, waarbij er in het uiterste westen een 'afwijking' naar het ZW waarneembaar lijkt te zijn. De langste rij is die met de graven cat.nrs 1 t/m 14, 20 t/m 23 en 25. In diverse graven zijn sporen van een kist waargenomen, waarbij Lanting expliciet boomkisten vermeldt. De graven van volwassenen domineren. Lang niet alle graven hebben grafgraven opgeleverd en

³⁷ Zie noot 12.

³⁸ Omdat Lanting expliciet aangeeft dat het om een subrecent kuiltje gaat, acht ik het weinig aannemelijk dat de schedelresten verband houden met het openen van het graf in de Vroege Middeleeuwen (cf. Van Haperen 2017).

de wel aangetroffen grafgiften zijn – om met Van Giffen te spreken – armelijk. Het gaat vooral om ijzeren messen en ‘prikkel’s, bronzen naaldenkokertjes³⁹, sleutels en een enkele fibula; opmerkelijk zijn verder een drietal kralensnoertjes en een losse kraal (zie fig. 18 en bijlage 2). Aardewerk, glaswerk, zwaarden, ruitersporen, umbo’s en pincetten ontbreken ten enen male.

Een opmerkelijke vondstcategorie vormen de zogeheten prikkels. Van Es en Schoen vermelden deze raadselachtige objecten uitvoerig in hun studie over het grafveld van Zweeloo (Van Es & Schoen 2007/2008: 807-808). Ze beschrijven ze als een massieve punt met een wigvormige schachtdoorn, waar (soms?) ook een ijzeren huls bij hoort met een hoogte van 2-3 cm en een binnendiameter van 2 cm. Ze onderscheiden twee typen: type A met een relatief zware en dikke punt (conisch of piramidaal) en een lange schachtdoorn, en type B met een lichtere en dunnere piramidale punt en een relatief korte schachtdoorn. Het verspreidingsgebied omvat behalve Noord-Nederland ook Noord-Duitsland. Ze werden in graven meegegeven tussen ca. 650 en ca. 900. Als het geslacht van de dode uit de overige grafgiften af te leiden is, gaat het steevast om mannen. De ijzeren punt wordt bijna altijd naast een van de voeten aangetroffen, veel minder vaak naast het onderbeen of ter hoogte van de knie. Dat wijst erop dat de lengte van de houten schacht, aan de onderkant waarvan het ijzeren object bevestigd was, niet meer dan 1,50 of 2 m bedragen zal hebben. De functie van die schachten-met-punt is omstreden. In de literatuur zijn opties als primitief boerenwapen, lansschoen (*Lanzenschuh*) en pelgrimsstaf genoemd, waar Van Es en Schoen de prikkel aan toevoegen, gebruikt om trekossen bij het ploegen te stimuleren of paarden bij het paardrijden. ‘Als grafgift kunnen zij als statussymbool gefungeerd hebben: aanduiding van de eigenaar van een rijpaard of van een span ploegossen en bij de uitbreiding van een hoeve.’ (Van Es & Schoen 2007/2008: 808). Alle prikkels of vermeende prikkels uit het grafveld van Drouwen zijn aangetroffen in de oostelijke helft van het graf (cat.nrs. 30, 40, 42, 45 en 49), wat zou impliceren dat de doden met het hoofd in het westen lagen.

De ‘rijkste’ graven zijn die met een sleutel of een sleutelbaar, alle drie opgegraven in 1927 (vgl. fig. 6, 16 en 18). Graf 5 bevatte twee sleutels, een kralensnoer en een gelijkarmige fibula van het type Domburg, graf 9 een sleutelbaar, een naaldenkoker, een onbepaald bronsfragment, een kralensnoer en een ijzeren mes in een leren schede en graf 14 een sleutel, een ijzeren mes en enkele ondefinieerbare stukjes brons.

De sleutels uit graf 5 – met spits-ovale greep en eenzijdige baard – hebben een puntcirkelversiering;

vergelijkbare exemplaren zijn afkomstig uit graf 11 in Zweeloo (Van Es & Schoen 2007/2008: 835 en 887). De beide sleutels uit graf 9 horen in dezelfde groep maar wijken af door onder meer een op doorsnede ronde schacht en een drietal ribbels bij de aanzet van de greep. Deze variant is bekend uit Zweeloo (graf 60) en Emmen (graf 110) (Van Es & Schoen 2007/2008: 835 en 894; Den Hengst 2013: 131). De sleutel uit graf 14 ten slotte heeft een opengewerkt kruis in de greep. Ditzelfde type is ook afkomstig uit het grafveld van het Groningse Dorkwerd (Stein 1967, 38 en Tafel 67:4 (fig. 13); zie ook Van Es 2008), het grafveld van Emmen (Den Hengst 2013: 131), nederzettingen in Dorestad (Willemsen 2009: 34) en Wijk aan Zee (Nicolay 2023: 548-549 en 596) en als losse vondst uit Rinnegom (ibidem).⁴⁰ De sleutel met het kruis in de greep roept stilzwijgend de vraag op of we hier een bewuste uiting van het nieuwe geloof in mogen zien. Aan de sleutels in de graven moet een meervoudige symbolische betekenis worden toegekend: zeggenschap over huishouden en gezin, vruchtbaarheid, toegang tot het hiernamaals, etc. (Van Es & Schoen 2007/2008: 835-837; Den Hengst 2013: 131-132). Het moge duidelijk zijn dat de vraag zich op basis van een enkel voorwerp niet eenduidig laat beantwoorden.

In twee van de drie bovengenoemde graven (cat.nrs 5 en 9) zijn kralensnoeren gevonden. Een derde snoer is afkomstig uit graf 4 – het was hier de enige grafgift – en verder is er nog een losse kraal uit graf 34. Het gaat deels om kralen van ‘lokale’ (lees: Noord-Europese) oorsprong, deels om kralen die afkomstig zijn uit het Nabije Oosten (‘Islamic beads’; zie voor een gedetailleerde beschrijving bijlage 2).

Graf 34 brengt ons bij het onderwerp kindergraven, waarvan er in het grafveld enkele voorkomen. Zoals al aangegeven, berust de toewijzing vooral op het formaat van de grafkuil/kist. In drie graven van deze groep zijn bijgaven aangetroffen. Het gaat om een ijzeren mes (cat. nrs 23 en 47) en twee messen en een kraal (cat.nr. 34).

Het grafveld lijkt te eindigen in de loop van de 9de eeuw. Dat geldt dan vermoedelijk ook voor de bijbehorende nederzetting, die ca. 300 m naar het oosten heeft gelegen, zoals Lanting in 1985 met twee proefsleuven heeft aangetoond (Kooi & Harsema 1987: 169-170). Het is aannemelijk dat de bewoning daarna is verschoven naar de locatie van het huidige Drouwen; de bewoners zullen hun doden vervolgens in Anloo en Borger hebben begraven (Van der Sanden *et al.* 2016: 138-140). Hierna bleef het – voor zover archeologisch waarneembaar – zeer lange tijd stil rond de heuvel van de krijger.

39 Voor gebruik en draagwijze van naaldenkokertjes zie Peek & Siegmüller 2016.

40 Bij Dorestad gaat het om een mal voor dit type sleutel. Schulze-Dörflamm (2021: 349-350) vermeldt een exemplaar uit de Rijn bij Mainz en spreekt van Friese sleutels.

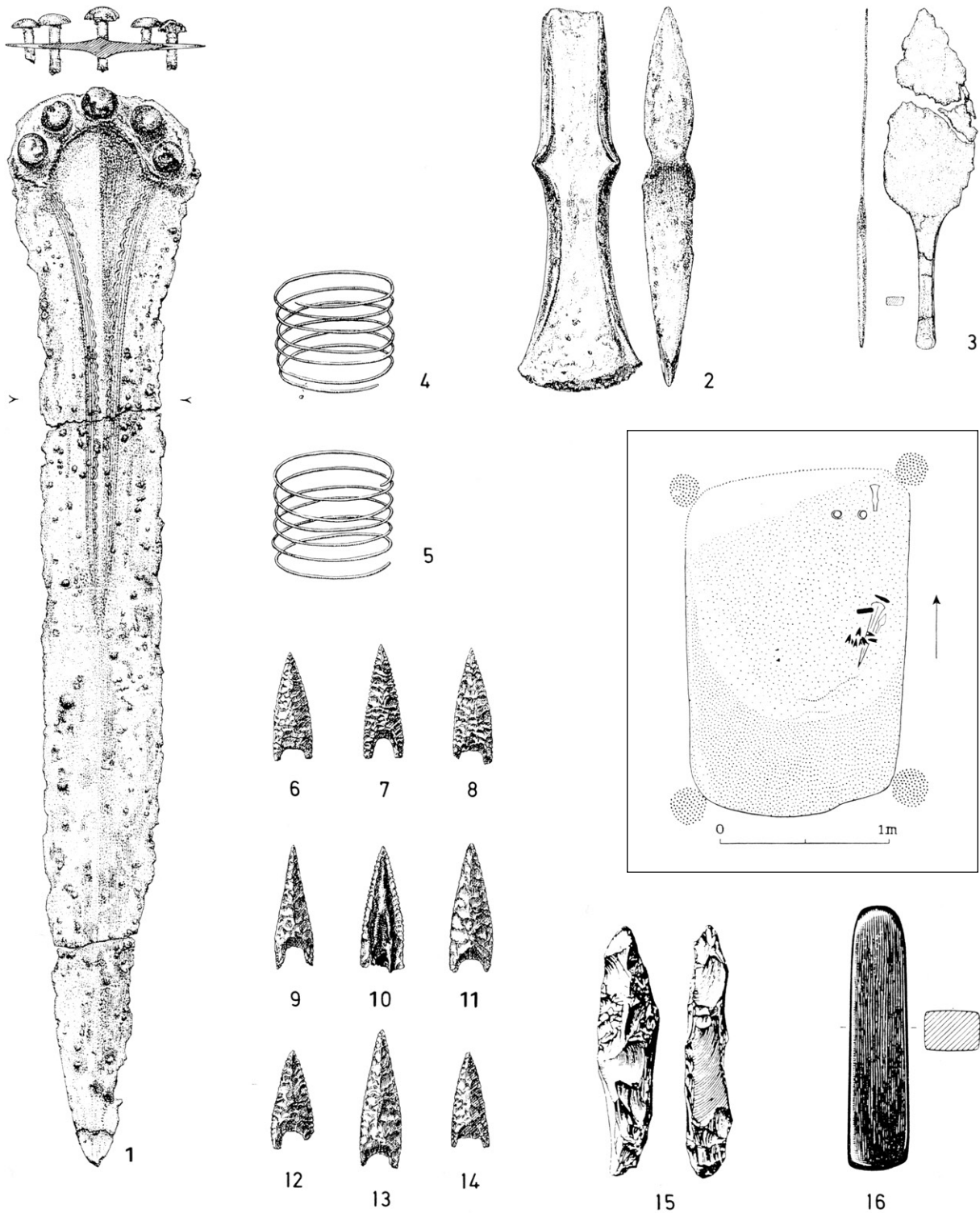

Fig. 19. De bewaard gebleven bijgaven uit het Sogel-graf van Drouwen. Uit Butler 1990, fig. 14.

5.4 Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd

In de loop van de Nieuwe en Nieuwste tijd zullen de grafheuvels langs de weg tussen Drouwen en Borger geslecht zijn. Of er daarbij vondsten gedaan werden en zo ja, wat daarmee gebeurd is, onttrekt zich volledig aan onze waarnemingen. Alleen de zogeheten Steenkistheuvel (fig. 27, nr. 27 en bijlage 4) heeft de

tand des tijds weten te weerstaan. De heuvel van de krijger van Drouwen verdween langzaam uit beeld, tot er in 1926 menselijke resten werden aangetroffen bij het afgraven van het overgebleven heuvelsegment. Ruim een jaar later zette Van Giffen de schop in het heuvelsegment en ontdekte hij het rijkste graf uit de Nederlandse Bronstijd. En dat is het nog steeds.

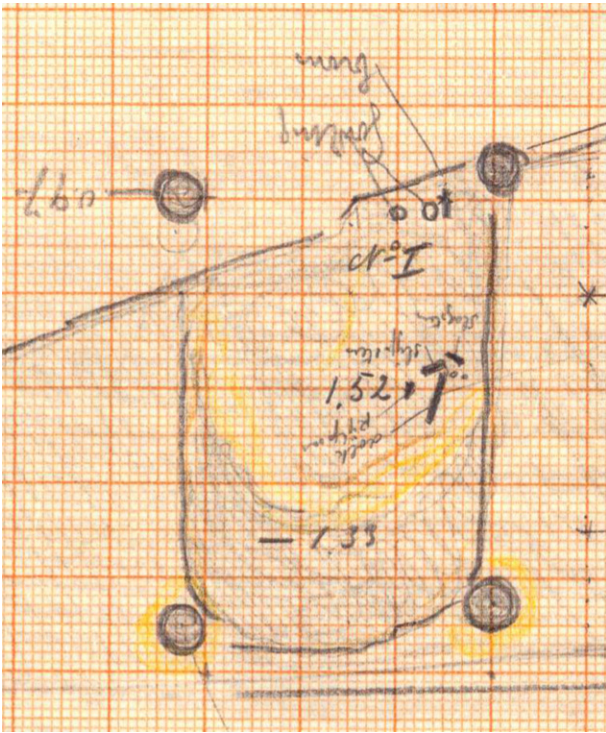

Fig. 20. Het hoofdgraf zoals in 1927 vastgelegd op de veldtekening. Het vlak helt af in noordelijke richting, zoals de hoogtemetingen -1.52 en -1.33 aangeven. De grafgriften liggen ter hoogte van de eerste meting, hetgeen min of meer correspondeert met het oude oppervlak onder de heuvel. Collectie Noordelijk Archeologisch Depot.

6. De krijger van Drouwen in ruimer perspectief

De voorwerpen die uit het graf met het dodenhuisje of -hekje zijn geborgen, zijn uitzonderlijk te noemen, niet alleen binnen Drenthe maar ook daarbuiten (fig. 19). De inventaris past goed in de graven van het zogeheten Sögel-Wohlde-complex, dat in periode IB van de Zuid-Scandinavische Bronstijd wordt gedateerd, d.w.z. de 16de eeuw v.Chr. (Vandkilde 1996: 17-18, 140, 152-156, 238-241, 250-252, 288-294; Bergerbrant 2007: 20-26, 33-38, 41-43). Binnen deze groep van bijna uitsluitend mannengraven (Vandkilde 1996: 17) behoort dat van Drouwen, gelegen aan de westelijke periferie van het verspreidingsgebied tot de rijkste. Voor we nader ingaan op het Sögel-Wohlde-complex, kijken we wat gedetailleerder naar de grafgriften en hun herkomst.

6.1 De inhoud van het graf

De grafkuil waarin de krijger werd gedeponereerd had afmetingen van 1,90 x 1,30 m en was noord-zuidgericht (fig. 6, 18, 19 en 20). De grafgriften lagen alle in de oostelijke helft van de grafkuil: de randbijl nabij de NO-hoek – met de snede in noordelijke richting – en daar vlakbij de beide gouden spiralen (fig. 21). Alle andere objecten lagen ter hoogte van het midden van de oostelijke lange zijde, het zwaard met de punt in zuidelijke richting. Het

scheermes bevond zich aan de oostkant van het zwaard, met de punt naar het noorden gericht; het vuurslag⁴¹ en de wetsteen lagen aan de westzijde van de bovenkant van het zwaard, naar het NO gericht. De pijlpunten lagen deels op de onderste helft van de zwaardkling, deels ernaast (fig. 22). De concentratie in de oostelijke helft van de kuil werpt de vraag op of we hier misschien aan een dubbelgraf moeten denken. Omdat er geen enkele aanwijzing is voor de aanwezigheid van een tweede dode, laat ik deze vraag rusten en ga ik uit van één dode, begraven in een decentrale positie.

Omdat de grafkuil N-Z gericht is, zal het lichaam ook die oriëntatie hebben gehad. Op basis van andere begravingen uit de Bronstijd in Drenthe is het aannemelijk dat het lichaam een rugligging had. Gezien de ligging van het zwaard zal de dode met zijn hoofd in het noorden begraven zijn; vermoedelijk lag het hoofd tussen de beide gouden ringen. Het spoorloos verdwenen lichaam attendeert ons op andere vergankelijke zaken die zich in het graf bevonden (kunnen) hebben. Het gaat dan om het zwaardgevest, dat mogelijk van hout was, de zwaardschede, de steel voor de randbijl, een vassing voor het scheermes, de houten schachten van de negen vuurstenen pijlpunten, een pijlenkoker en natuurlijk de bijbehorende boog.⁴² Verder is het denkbaar dat er een pyriet- of markasietknol is meegegeven – in combinatie met het vuurslag gebruikt om vuur te maken (cf. Bartelt *et al.* 2008: 126; Jacob-Friesen 1967: 25, 356 (Kat. 1262)⁴³ – en/of houten vaatwerk, containers van hout, leer of textiel en spijs en/of drank. Ook moeten we er rekening mee houden dat sommige voorwerpen samen in een buidel verpakt waren.

41 De ligging van het vuurslag is niet correct aangegeven op de door Butler vervaardigde plattegrond (1969: 108, fig. 48; id. 1990: 72, fig. 14).

42 Naar de gebruikte houtsoorten blijft het uiteraard gissen, maar voor de zwaardschede kan gedacht worden aan wilgenhout (Laux 1971: 165-166), voor de bijlsteel aan eikenhout (Drenth & Brinkkemper 2002), voor de pijlschachten aan Gelderse roos (Drenth & Brinkkemper 2001), voor de boog aan *Taxus*-hout (Lanting *et al.* 1999; Beuker 2002). De boog zal naar verwachting een lengte hebben gehad van 1,40-1,70 m, afgaande op in Nederland gevonden bogen uit de periode Mesolithicum t/m Bronstijd. De lengte van twee laat-mesolithische bogen uit Hardinxveld-Giessendam wordt geschat op resp. 150 en 160 cm (Louwe Kooijmans *et al.* 2001: 439-441; idem: 384-385). Beuker geeft voor de laat-neolithische bogen van Stadskanaal en Zwartemeer lengten van resp. 171 en ca. 140 cm. De boog van De Zilk, die uit het Laat-Neolithicum of de Bronstijd stamt, had oorspronkelijk een lengte van ca. 160 cm (Lanting *et al.* 1999).

43 Deze pyriet- of markasietknollen komen al voor in graven uit het Midden- en Laat-Neolithicum. Ze zijn chemisch instabiel en kunnen geheel vergaan (Beuker, Lanting & Van der Velde 2022: 160-161).

Fig. 21. Detailopname van hoofdgraf tijdens de opgraving in 1927. Links de randbijn (1) met daar vlak achter een gouden haarring (2) en verder naar rechts de tweede gouden haarring (3). Foto Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

Afgaande op een aantal goed geconserveerde Deense boomkistbegrovingen uit de Midden-Bronstijd mogen we verwachten dat de krijger van Drouwen volledig gekleed in de grafkuil is gelegd. (De Deense boomkistgraven worden gezien als begravingen van individuen met een hoge status (Kristiansen & Larsson 2005: 271ff). Omdat de krijger van Drouwen ook tot de sociale bovenlaag zal hebben behoord, is de vergelijking minder gewaagd dan hij op het eerste gezicht lijkt.) De betreffende boomkistgraven – in het bijzonder die van Borum Eshøj, Muldbjerg en Trindhøj (Bergerbrant 2007: 50-54) geven inzicht in mannenkleding uit die tijd, de 14de eeuw v.Chr. Het gaat om een wollen kilt (die vanaf het middel tot kniehoogte reikte), een wollen onderkleed (dat vanaf borsthoogte tot aan de knieën reikte), een ovale of niervormige wollen mantel, wollen mutsjes (vingerhoedvormig en in de vorm van een halve bol) en ‘sok’-achtige kledingstukken, eveneens van wol; verder zijn er bij de Deense doden resten van leren schoenen aangetroffen. Als accessoires zijn er

geweven taillebanden, leren riemen (met hoornen dubbele knoop) en kledingspelden van hout of been.⁴⁴

Vermeldenswaard is verder dat de twee mannelijke doden uit grafheuvel I bij Borum Eshøj – respectievelijk 50-60 en ca. 20 jaar oud – op een runderhuid lagen. Het is heel wel denkbaar dat het lichaam van de krijger van Drouwen eveneens op een dergelijke ondergrond te rusten is gelegd. Het bronzen scheermes en de gouden haarringen doen vermoeden dat de krijger geschoren en met lang hoofdhaar (evt. in vlechten of strengen)

44 Uit de regio Emmen kennen we uit iets latere tijd (3015 ± 20 BP; 2σ: 1382-1134 cal BC) de kleding van het veenlijk van Emmer-Erfscheidenveen: een onderkleed van wol en voorzien van borduurranden, een pelscape van kalfshuid, een mutsje van schapehuid en een schoen van hertenleer (Van der Sanden 2022, met verwijzingen naar alle oudere literatuur). Het onderkleed is net als de Deense kleding geweven in effenbinding.

Fig. 22. Drie stadia in het uitprepareren van de bijgaven aan de oostelijke lange zijde van het Sögel-graf. Foto Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

is begraven. Ook dit is eerder waargenomen in Deense boomkistgraven (Bergerbrant 2007: 62-63).

6.2 De metalen en stenen grafgiften

Van de bewaard gebleven grafgiften springt het zwaard het meest in het oog (fig. 19:1). Het gaat om een 34,5 cm lange Sögel-kling met aan de beide zijden een versiering van lijnen, boogjes en puntjes (fig. 23). De randen van de kling zijn 'rafelig', maar omdat het wapen nog niet op gebruikssporen is onderzocht, is de betekenis van deze waarneming onduidelijk.

Op basis van het uitzonderlijke aantal nieten - vijf i.p.v. vier - rekt Laux de Drouwener kling tot de variant Sögel (Laux 2009: 24 en Tafel 4:24-25). Van dit type zijn volgens zijn catalogus twee exemplaren bekend uit het aangrenzende Emsland (resp. uit Sögel en uit Apeldorn), twee uit Westfalen (Delbrück-Westerloh, Kr. Paderborn en Frontheim, Kr. Minden-Lübbecke), een uit Beieren (Schonungen, Lkr. Schweinfurt) en een uit noordelijk Jutland (Fur, Skive Kommune). Drouwen ligt dicht bij de beide Nedersaksische vindplaatsen: de afstand Drouwen - Sögel bedraagt in vogelvlucht 50 km, de afstand Sögel - Apeldorn slechts 20 km. In de typologie van Meller

(2013: 503-508), die een onderscheid maakt tussen het type Nebra (bestaande uit twee varianten: Nebra en Nebra-kort) en het type Niedersachsen, past het zwaard van Drouwen in de groep 'Nebra', gekenmerkt door een lengte van 34-40 cm en een greepplaat waarvan de breedte varieert van 6 tot 7,5 cm.

De 12,7 cm lange geknikte randbijl (fig. 19: 2) hoort tot het type Fritslar (Kibbert 1980: 126ff) en Vankildes type D1 (1996: 131-135)⁴⁵ en is kenmerkend voor het Sögel-Wohlde-complex. Vandkilde (1996: 131) vermoedt dat de bijlen ergens in Schleswig-Holstein vervaardigd zijn.

Het ruim 11 cm lange scheermes (fig. 19:3) hoort tot de symmetrische typen. Jockenhövel (1980: 39, Nr. 68 en Tafel 3:68) schaaft het onder de *Zweischneidige Rasiermesser mit langovalem Blatt und Griffangel*, Var. I), voornamelijk verspreid in het Verenigd Koninkrijk en Ierland, met een handjevol exemplaren op het

⁴⁵ Laux (2000, 65-66) onderscheidt binnen zijn groep *Rand-leistenbeile mit geknickten Seiten* drie varianten; het Drouwener exemplaar rekt hij tot de variant Vorwohlde (Laux 2000, 65-66).

Fig. 23. Het Sögel-zwaard van Drouwen.
a schaal 1:2, b schaal 1:1. Foto's J.R. Beuker.

vasteland (ibid.: Tafel 45; zie ook Arnoldussen & Steegstra 2017/2018: 4 (fig. 1), 7 en 8 (fig. 4) en Butler 1963: 115-117, spec. fig. 33:1-3 en map IX).

De beide gouden haarsieraden (fig. 19:4-5) zijn nagenoeg identiek. Ze zijn gevormd uit gouddraad met een diameter van 1,3 mm, hebben zes windingen, een diameter van 3,8 cm, een hoogte van 3 cm en wegen 15,147 en 15,668 g. Onderzoek naar de metaalsamenstelling wees uit dat ze een hoog zilveragehalte hebben en sporen van koper en tin bevatten (Hartmann 1982: 102, Tab. 11⁴⁶; zie

ook Arnoldussen & Steegstra 2022a: 208-209 en 2022b: 2). Hartmann rekende de Drouwener sieraden tot zijn groep A3, waarvan het zwaartepunt in Oost-Europa ligt, in Transsylvanië (Karpatenbekken). Lang bestond het idee dat het goud afkomstig is uit die regio (Hartmann 1970; id. 1982; zie ook Lockhoff & Pernicka 2014: 224; Borg *et al.* 2019: 59-60). Onderzoek van de in 1999 ontdekte hemelschijf van Nebra (18de-16de eeuw v.Chr.) wees uit dat het gebruikte goud ook in Hartmanns groep 3 past. In 2010 stelde Borg vast dat binnen die tamelijk heterogene groep een subgroep te onderscheiden is met geringe variatie in Cu-waarden. Tot deze subgroep, door hem aangeduid als A3D (Borg 2010: 743-744; zie ook Lockhoff & Pernicka 2014: 227) behoort niet alleen het meeste goud van de hemelschijf, maar ook een reeks gouden voorwerpen van vindplaatsen in Nederland (waaronder Drouwen), Duitsland, Zwitserland, Denemarken en zelfs Engeland. Voor het tot in de kleinste details onderzochte goud van de hemelschijf is nu vastgesteld dat het afkomstig moet zijn uit Cornwall, in het bijzonder de rivier de Carnon (Borg & Pernicka 2017; Borg *et al.* 2019: 69; Borg & Pernicka 2020). Dat maakt het aannemelijk dat ook het goud dat voor de spiralen van Drouwen is gebruikt uit Zuidwest-Engeland stamt. Waar de spiralen zijn vervaardigd, is echter een nog onbeantwoorde vraag.

De negen vuurstenen pijlpunten (fig. 19:6-14) hebben oppervlakteretouche, een holle basis en afmetingen die uiteenlopen van 3,2 tot 4,5 cm. Een van de pijlpunten heeft nog resten van houtteer, waaruit blijkt dat de pijlschacht tot nabij de punt van de spits reikte. De pijlpunten zullen lokaal vervaardigd zijn uit vuursteenbrokken die met het Saale-landijs naar Drenthe zijn gekomen; voor het vervaardigen van een dergelijke spits had men ongeveer 15-20 minuten nodig (Beuker 2010: 114-116, 204-205, 215). Onderzoek door Van Gijn (2010: 200 en 248) heeft uitgewezen dat verscheidene van de Drouwener pijlpunten sporen van gebruik vertonen (*impact traces*).

Tot slot moeten nog een 8,2 cm lang vuurstenen vuurslag genoemd worden en een 8,7 cm lang wetsteentje van gepolijst lydiet met rechthoekige doorsnede en afgeronde uiteinden (fig. 19:15-16). Het eerstgenoemde artefact is ongetwijfeld lokaal vervaardigd of misschien wel opgeraapt⁴⁷, het lydiet is van buiten de regio afkomstig, waarbij te denken valt aan het Midden-Nederlandse rivierengebied (de Rijn) of aan het Sauerland.⁴⁸ Dat het hier inderdaad om een wetsteen gaat en niet om een toetssteen (cf. Ježek 2017) heeft XRF-onderzoek duidelijk gemaakt (zie bijdrage B. van Os: bijlage 3).

46 Nr. 3035: Ag 20-25; Cu 0.41; Sn 0.036 en nr. 3036: Ag ca. 20; Cu 0.48; Sn 0.0055.

47 Van Gijn (2010: 248) acht het denkbaar dat het om een pic uit de TRB-periode gaat.

48 Determinatie en informatie H. Huisman d.d. 21 juli 2022.

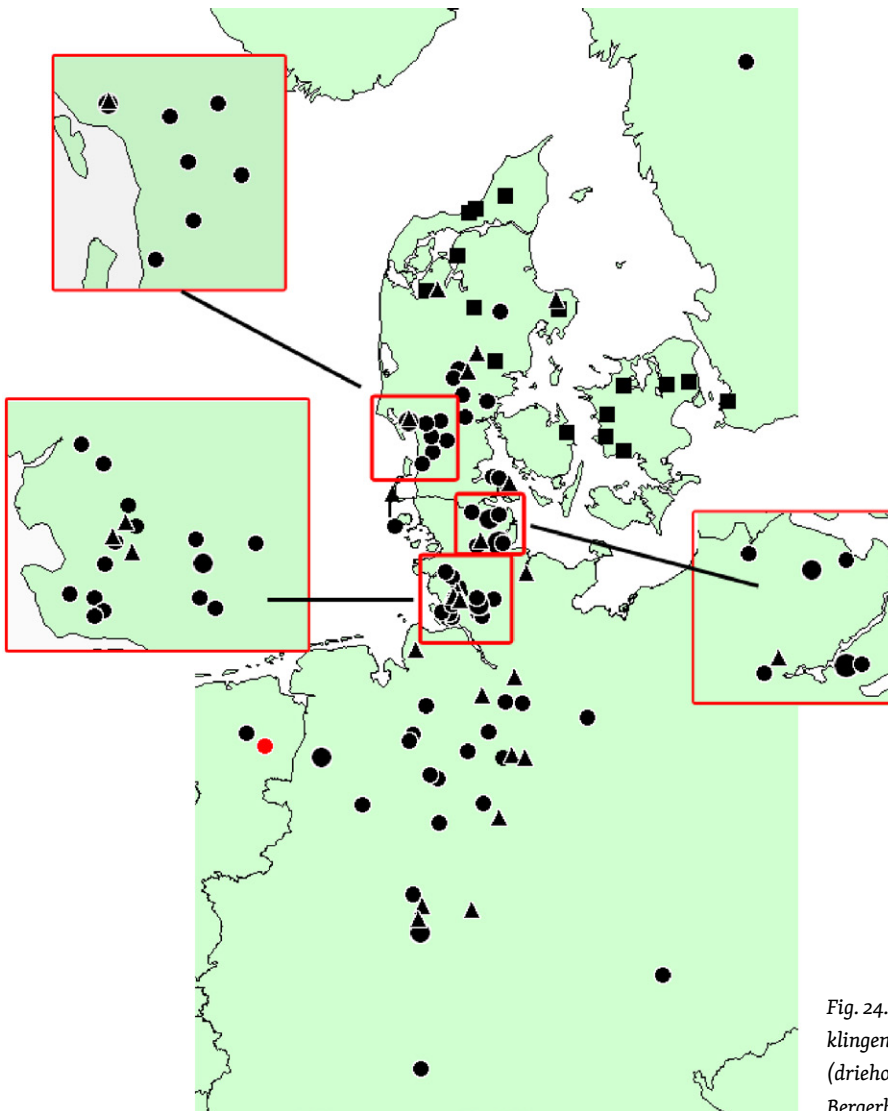

Fig. 24. Verspreidingskaart van graven met bronzen klingen van het type Valsømagle (vierkantje), Wohlde (driehoekje) en Sögel (rondje). Rood: Drouwen. Naar Bergerbrant 2007, fig. 28.

6.3 Het Sögel-Wohlde-complex

Het Sögel-Wohlde-complex (vanaf nu: SW-complex), in de literatuur ook wel aangeduid als SW-Kreis, Sögelcultuur en Sögel-groep, wordt gevormd door een groep van vele tientallen mannengraven⁴⁹ uit de 16de eeuw v.Chr. in een gebied dat nagenoeg heel Jutland (vanaf ruwweg de lijn Aarhus - Lemvig), Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland beslaat, met zuidelijke 'uitlopers' tot in Noordrijn-Westfalen, Hessen en Thüringen (zie kaartjes in Vandkilde 1996: 240; Bergerbrant 2007: 41; Meller 2010: 50 en id. 2013: 509) (fig. 24). Het 'centrum' van het SW-complex werd door Sprockhoff (1927: 133) nog in Niedersachsen verondersteld en ook Vandkilde

en Laux lijken die mening toegedaan (Vandkilde 1996: 131; Laux 1996: 118). Bergerbrant ziet de kern van het verspreidingsgebied eerder in Schleswig-Holstein of Zuid-Jutland. Met name in Schleswig-Holstein is er volgens haar sprake van continuïteit over meerdere generaties en dus 'machtscentra' (Bergerbrant 2007: 41).

De meest karakteristieke grafgift is een kort zwaard of dolk van het type Sögel of het type Wohlde - ze kwamen gelijktijdig voor. De kling van het eerstgenoemde type heeft gebogen contouren, is vaak versierd en heeft een min of meer rond bovineinde, terwijl de kling van het Wohlde-type vaak rechter en langer is, doorgaans onversierd en wordt gekenmerkt door een trapezoidaal bovineinde (Vandkilde 1996: 17; Fontijn 2003: 100-101). Beide typen hadden oorspronkelijk een greep van organisch materiaal. Andere typische SW-grafgiften zijn: een bronzen bijl, een bronzen speerpunt, een bronzen scheermes, een of meer bronzen spelden, gouden haar sieraden, vuurstenen pijlpunten, een slijpsteen, een langwerpige stenen 'hanger' (of doorboorde wetsteen?), en een vuurslag (soms in de vorm van een vuurstenen

⁴⁹ Uit deze periode zijn nauwelijks vrouwengraven bekend. Het bekendste is een graf uit Fallingbostel (Niedersachsen). In het graf van deze vrouw werden meer dan 100 bronzen objecten en 13 barnstenen kralen aangetroffen. De vrouw zou een immigrant uit de regio Oostenrijk/Hongarije kunnen zijn (Laux 1996: 100; Bergerbrant 2007: 36 en 127).

Fig. 25. Het Sögel-zwaard uit het dal van het Oude Diep bij Echten. Schaal 1:2. Foto's J.R. Beuker.

dolkje). Niet elk graf bevat het hele scala aan grafgiften, het ene graf bevat een grotere 'deelpopulatie' dan het andere (Laux 1971: 98-99). Bergerbrant (2007: 38) vermeldt dat de meerderheid (62%) van de SW-graven in Zuid-Scandinavië en Noord-Duitsland (N=172) slechts één metalen bijgift bevat, 22% twee metalen objecten, 13% drie tot vijf stuks en 3% zes of meer metalen objecten. 'Drouwen' valt met vijf metalen objecten, waarvan twee van goud, in de topgroep.

Vandkilde en Bergerbrant vermoeden dat de Sögel- en Wohlde-zwaardklingen in Zuid-Jutland of Schleswig-Holstein vervaardigd zijn (Vandkilde 1996:

241; Bergerbrant 2007: 41), Fontijn acht het waarschijnlijk dat ze daarnaast ook in Centraal-Europa geproduceerd zijn (Fontijn 2003: 101). Ling *et al.* (2019: Table 2) vermelden twee metaalanalyses van SW-zwaarden uit Noord-Duitsland. De gebruikte ertsen wijzen zij toe aan respectievelijk Slowakije en de Mitterberg in Oostenrijk. Arnoldussen *et al.* (2022: 13) wijzen op een correlatie van SW-zwaarden en de door hen gedefinieerde legeringen 11 en 14 (Drouwen); de auteurs suggereren een relatie met ertsen uit Slowakije en de Oost-Italiaanse Alpen.

Binnen het verspreidingsgebied zijn bepaalde tendensen herkenbaar. Zo komen de langwerpige stenen 'hangers' alleen voor in Denemarken, Schleswig-Holstein en het westen van de regio Hannover, komt in het gebied van de Lüneburger Heide de combinatie Sögel-dolk/zwaard en geknikte randbijl van het type Fritslar vaak voor en is de pijl-en-boog (vertegenwoordigd door de lange pijlpunten met holle basis) typerend voor het laatstgenoemde gebied alsmede de regio's Weser-Ems en noordelijk Hannover (Laux 1971: 98; Bergerbrant 2007: 42-43 en 94, Table 5.4; id. 2012: 176).

Overigens komen we SW-bronzen sporadisch ook wel tegen als 'losse vondsten' of als deel van een meervoudig depot. Een voorbeeld van de eerste groep is het fraaie (opzettelijk verbogen) Sögel-zwaard dat in het dal van het Oude Diep bij het Drentse Echten aan het licht kwam (Van der Sanden & Arnoldussen 2017; fig. 25). Tot de tweede groep rekenen we het unieke depot van Nebra (Sachsen-Anhalt), bestaande uit twee zwaarden (combinaties van Sögel-klingen en gevesten in de stijl van Apa-zwaarden), twee randbijlen, een randbeitel, twee armspiralen en de bronzen hemelschijf (zie bijvoorbeeld Meller 2010).

6.4 Ingebeelde gemeenschap en tijdelijke identiteit

De grafinventaris van de krijger van Drouwen past naadloos in het SW-complex, hoort zelfs tot de 'top' daarvan. Wat betekent 'SW-complex' in sociale termen? We moeten hier denken aan een select aantal mannen die bepaalde waarden met elkaar deelden en zich daardoor onderling sterk verbonden voelden. Ze vormden een supraregionale 'ingebeelde gemeenschap' (*imagined community*; Fontijn 2003: 229; id. 2005: 147; id. 2010: 161-163). Hun gedeelde (krijger)identiteit werd meer of minder prominent tot uitdrukking gebracht in het grafritueel. Fontijn (2003: 111) merkte voor ons land en aangrenzend België op dat het beeld ten zuiden van de grote rivieren afwijkt van dat ten noorden ervan. In het noorden komen SW-artefacten voor in graven,⁵⁰ in het zuiden stammen ze uit natte contexten, zoals grote rivieren, beekdalen

50 Fontijn (2003: 345-347; id. 2010: 168-169) noemt de graven van Drouwen, Bergsham, Monnikenbraak en Putten.

en veentjes.⁵¹ Die voorwerpen zijn daar bewust gedeponeerd. Het gaat meestal om geïsoleerde objecten (Fontijn 2003: 85-113, spec. table 6.1). Een uitzondering is de depotvondst van Overloon, ontdekt in een natuurlijke hoogte grenzend aan een beekdal. Dit depot bestaat uit twee zwaardklingen van het type Wohlde, een geknikte randbijl van het type Fritzlar, twee speerpunten, respectievelijk van het type Torsted en Bagterp, en een speld van het type Bargloy (Butler 1990: 74-76; Fontijn 2003: 92, 95 en 103). Fontijn ziet deze zuidelijke wetland-wapendeposities als een aanwijzing dat de krijgeridentiteit niet een permanente status was, maar een tijdelijke, gereserveerd voor speciale situaties. Als het einde van een dergelijke fase daar was, werd de martiale identiteit in een ritueel gedeconstrueerd en verdwenen de daarmee verbonden wapens voorgoed uit de samenleving. Ze werden opgenomen in delen van het landschap die mogelijk een martiale connotatie hadden (Fontijn 2005: 148). Bij het depot van Overloon zou het kunnen gaan om de uitrusting van twee SW-krijgers (Fontijn 2003: 111).

6.5 Sociale positie

De artefacten die de krijger vergezelden, waren afkomstig uit verschillende windstreken. Het zwaard en de bijl zijn mogelijk in Noord-Duitsland en/of Zuid-Scandinavië vervaardigd en het scheermes is vermoedelijk een Engels importstuk en ook de gouden spiralen en het wetsteentje komen van buiten de regio; de overige stukken – de vuurstenen pijlpunten en het vuurslag – zijn van lokale oorsprong. Al met al een indrukwekkend ensemble, dat Jay Butler ooit verleide tot de uitspraak dat de krijger een machtig stamhoofd moet zijn geweest (Butler 1969: 108) – in neo-evolutionistische termen een *chief*. Met de vraag naar de socio-politieke status van dit soort krijgers begeben we ons op een terrein waarover weinig eensgezindheid bestaat, al is er een sterke neiging om inderdaad in termen van *chiefs* en *chiefdoms* te spreken (Kristiansen 1999: 177; Falkenstein 2006/2007: 33; Earle *et al.* 2015: 10ff; Bunnefeld 2016b: 195; Hansen 2016: 214-215).

Wat socio-politieke organisatie betreft, zal Europa in de Bronstijd een lappendeken zijn geweest, met samenlevingen die uiteenliepen van egalitair tot zeer hiërarchisch. Zo spreekt Kristiansen – op basis van gebruikssporenonderzoek van Deense zwaarden – van een krijgeraristocratie, waarbij sprake is van duaal leiderschap dat in zijn ogen grote overeenkomst vertoont met het leiderschap in de Myceense wereld (Kristiansen 1984; Kristiansen & Larsson 2005: 271-280; Kristiansen 2010; Kristiansen & Suchowska-Ducke 2015: 371-372). Hij typeert de samenlevingen in de Deense Bronstijd als *networked decentralised chiefdoms* (Kristiansen 2007: 73). Nog

veel complexer – in de ogen van Harald Meller – was de Midden-Europese Únětice-cultuur (2200-1600 v.Chr.), de cultuur die de hemelschijf van Nebra voortbracht. Meller identificeert niet minder dan zes sociale niveaus⁵² en spreekt zelfs over een vroege staat, met een koning en een staand leger (Meller 2017; id. 2019a; Meller & Schefzik 2020; Meller & Michel 2021). De materiële cultuur uit de Nederlandse Bronstijd steekt schril af bij die van de hiervoor genoemde regio's. In onze regio is geen aanleiding om aan een complexe socio-politieke organisatie te denken. Fontijn (2005: 145) acht het zeer aannemelijk dat we met grotendeels egalitaire samenlevingen te maken hebben, d.w.z. samenlevingen die bestaan uit talrijke autonome, op verwantschap gebaseerde lokale groepen die politiek niet zijn geïntegreerd. Geen leiders dus met institutionele macht (zie ook Theunissen 1999: 213-214; Drenth & Lohof 2005: 449).

Dat we de krijger van Drouwen tot een 'bovenlaag' mogen rekenen, staat buiten kijf. Een grafheuvelbegraaving was in de Vroege en Midden-Bronstijd aan slechts een deel van de samenleving voorbehouden (Lohof 1991: 83, 254-255; Theunissen 1999: 104-105) en in slechts 7% van alle graven uit die tijd zijn bronzen voorwerpen gevonden (Bourgeois & Fontijn 2012: 523). Zelfs het 'eenvoudige' vuurslag past in die elitaire sfeer, want in onze regio is dat artefact uitsluitend geassocieerd met rijkere mannengraven (Lohof 1991: 247).

De relatief rijke uitrusting van de krijger was, zoals we gezien hebben, niet alleen in regionaal maar ook in supraregionaal opzicht uitzonderlijk. Zijn sociale positie is misschien het best te vergelijken met die van de door Sahlins (1963) beschreven *big man*. Een *big man* heeft zijn status verkregen op basis van *persoonlijk* verworven kwaliteiten als leider. Zijn kwaliteiten dwingen bij anderen respect af: magische gaven, retorische kwaliteiten, dapperheid in de strijd, genereus in het weggeven van goederen en voedsel, het organiseren van feesten, etc. Generositeit is belangrijk. Zijn positie is niet erfelijk (zoals bij een *chief*; Sahlins 1963: 295) en al evenmin gegarandeerd, want altijd bestaat de mogelijkheid dat hij door een nog ambitieuzere en succesvollere concurrent van de (tijdelijke) troon gestoten wordt. Naar de buitenwereld is een *big man* hooguit roemrijk en heeft hij indirecte invloed, in zijn eigen samenleving kan hij opdrachten geven, omdat zijn volgers zich naar hem verplicht voelen vanwege zijn generositeit. Alleen zo kan hij hun economische kracht mobiliseren en inzetten voor het vergroten van zijn roem. Die loyaliteit moet wel steeds door de *big man* onderhouden worden. Als hij te weinig geeft in ruil voor wat hij vraagt, is het gedaan met zijn 'macht'.

51 Die grens is niet absoluut, getuige het Sögel-zwaard dat in 2017 in het dal van het Oude Diep bij het Drentse Echten aan het licht kwam (Van der Sanden & Arnoldussen 2017).

52 Schwarz is minder boud in zijn analyse; hij komt uit op vijf niveaus. Voor Mellers niveau 3 gebruikt hij de term *Hauptlinge* (*chiefs*) en bij de gecombineerde niveaus 1 en 2 *Fürsten* c.q. *Oberhauptlinge* (*paramount chiefs*). Mellers soldaten zijn bij hem een *Gefolgschaft* (Schwarz 2014: 728-729).

De vraag naar de basis van de macht van de krijger van Drouwen is alleen in speculatieve zin te beantwoorden. Was hij wellicht een immigrant die status had omdat hij van verre kwam? Bergerbrant (2007: 42 en 125) opperde op basis van de bijgaven dat de man van Drouwen wel eens een immigrant uit het gebied van de Lüneburger Heide zou kunnen zijn. Butler (1969: 110; id. 1990: 73) had die mogelijkheid eerder ook al opgeworpen. Deze hypothese zou alleen getoetst kunnen worden als we over zijn skelet zouden beschikken om er isotopenonderzoek aan te verrichten en dat is niet het geval.

Was het iemand die prestige genoot omdat hij gereisd had en daarbij bijzondere voorwerpen (en kennis) vergaard had? Zijn grafgriffen komen uit alle windrichtingen (zie boven) en het is heel wel denkbaar dat hij ze persoonlijk in die verafgelegen streken heeft verworven; die exotische dimensie kan de objecten met bovennatuurlijke krachten geladen hebben, met alle gevolgen voor het aanzien dat hij genoot (cf. Helms 1988: passim).

Speelde de krijger van Drouwen misschien een rol in uitwisselingsnetwerken? Ook dat is mogelijk. Fokkens *et al.* (2013: 532, fig. 1) wijzen erop dat Nederland in de Vroege Bronstijd in het grensgebied lag van de grote regionale tradities, te weten de noordse traditie (Denemarken, delen van Zweden en Noorwegen en Noord- en Noordwest-Duitsland) en de Atlantische traditie (West-België, West-Frankrijk, het noordwesten van het Iberisch schiereiland alsmede Ierland en het Verenigd Koninkrijk). De grens tussen de beide interactienetwerken wordt gevormd door de Rijn-Maasdelta.⁵³ Het is voorstelbaar dat hij een rol speelde als intermediair tussen de regio's van de Hilversumcultuur (en Wessex?) en het SW-complex, dat tot in Zuid-Scandinavië reikte. Dat er contacten met de Wessex-cultuur waren, wordt duidelijk door het kralensnoer van Exloo. Dit fraaie sieraad, waaraan ongetwijfeld bijzondere krachten zullen zijn toegeschreven, werd ergens tussen de 19de en 15de eeuw v.Chr. in het Bourtangerveen gedeponerd (Haveman & Sheridan 2005/2006: 127-130).

De opvatting dat een rol in interregionale uitwisseling van grondstoffen en andere goederen vaak de basis vormt van de rijkdom en elitaire status van bepaalde individuen en/of groepen (Kristiansen & Larsson 2005: 35ff; Earle *et al.* 2015: 4-7) wordt niet gedeeld door Jan-Heinrich Bunnefeld. Bunnefeld – die grootschalig onderzoek verrichtte naar de zwaarden uit periode II en III van de Scandinavische Bronstijd (1500-1100 v.Chr.) – herkent in tegenstelling tot Kristiansen geen sociale toplaag en ziet de zwaarden als het bezit van

vrije boeren die een eigen boerderij hadden en die leider van hun verwantschapsgroep waren (Bunnefeld 2016a: 195-201; Bunnefeld 2016b: 249; Bunnefeld 2018). Die verwantschapsgroepen waren autonoom, al zal de ene groep welvarender zijn geweest en dus een hogere status hebben gehad dan de andere. Hij stelt dat er meer aandacht moet komen voor de landbouw als bron van sociale ongelijkheid. Sommige individuen kunnen door vererving over meerdere generaties een groot bezit aan land en vee verworven hebben. Door het creëren van verplichtingen en afhankelijkheid kon dit systeem in stand worden gehouden. Deelname aan supraregionale uitwisselingswerken is in Bunnefelds visie eerder een bijkomende dan een essentiële factor in de verwerving van rijkdom en roem (Bunnefeld 2016b: 252-257).

6.6 Overwegingen bij een martiale big man

De krijger van Drouwen laat ons achter met meer vragen dan antwoorden. Er is weinig dat we met enige stelligheid over hem kunnen beweren. Naar het zich laat aanzien was deze man uit de 16de eeuw v.Chr. niet meer dan een *big man*. Zijn netwerk strekte zich naar alle waarschijnlijkheid uit tot in Noord-Duitsland en misschien wel Zuid-Scandinavië. De nederzetting waar hij gewoond heeft moeten we waarschijnlijk in de directe omgeving zoeken, op de Zuideres, de Mareles of de Kampenes. Over zijn economische voorspoed – had hij een groter woon-stalhuis dan de anderen, met een extra grote stal die zijn sociale status weerspiegelde? – tasten we volledig in het duister. Ook zijn vermeende volgers onttrokken zich aan onze waarnemingen. Kwamen ze alleen uit de lokale gemeenschap of ook van verder weg? Als zijn krijgeridentiteit een tijdelijke was, waarom is hij dan met al zijn parafernalia begraven? Had dat wellicht te maken met het moment van overlijden of de wijze waarop?

Heeft hij zich ooit als krijger gemanifesteerd? Ook die vraag is vooralsnog onbeantwoord. We kennen van zijn levensloop alleen de fase van na de teraardebestelling. De achterblijvers hebben het dode lichaam als krijger 'vormgegeven', maar of hij zich werkelijk in gevechten gemengd heeft? Er zijn geen menselijke resten bewaard gebleven die informatie zouden kunnen geven over een atletische bouw of de aanwezigheid van tijdens gevechten opgelopen traumata. Alleen zijn zwaard kan nog op sporen van gebruik onderzocht worden (cf. Gentile & Van Gijn 2019).⁵⁴ Als de krijger van Drouwen zo veel gereisd heeft als verondersteld wordt bij krijgers uit de Bronstijd (zie bv.

53 Ten noorden daarvan vinden we driebeukige huizen, inhumatiegraven, Hoogkarspel- en Elp-aardewerk en noords bronswerk, ten zuiden daarvan driebeukige huizen, (voornamelijk) crematiegraven, Hilversum-aardewerk en Atlantisch bronswerk (Fokkens, Valentijn & Fontijn 2013: 535, table 1).

54 Dat er in wijdere regio in de Bronstijd daadwerkelijk van gewelddadige confrontaties sprake is geweest, waarbij ook vrouwen en jonge kinderen niet ontzien werden, heeft archeologisch onderzoek uitgewezen. In ons land is het zogeheten massagraf van Wassenaar uit ca. 1700 v.Chr. het sprekende voorbeeld (Louwe Kooijmans 1993). Voor Noorwegen zie Fyllingen 2003; voor het Verenigd Koninkrijk Osgood 2005, voor Duitsland Jantzen *et al.* 2014.

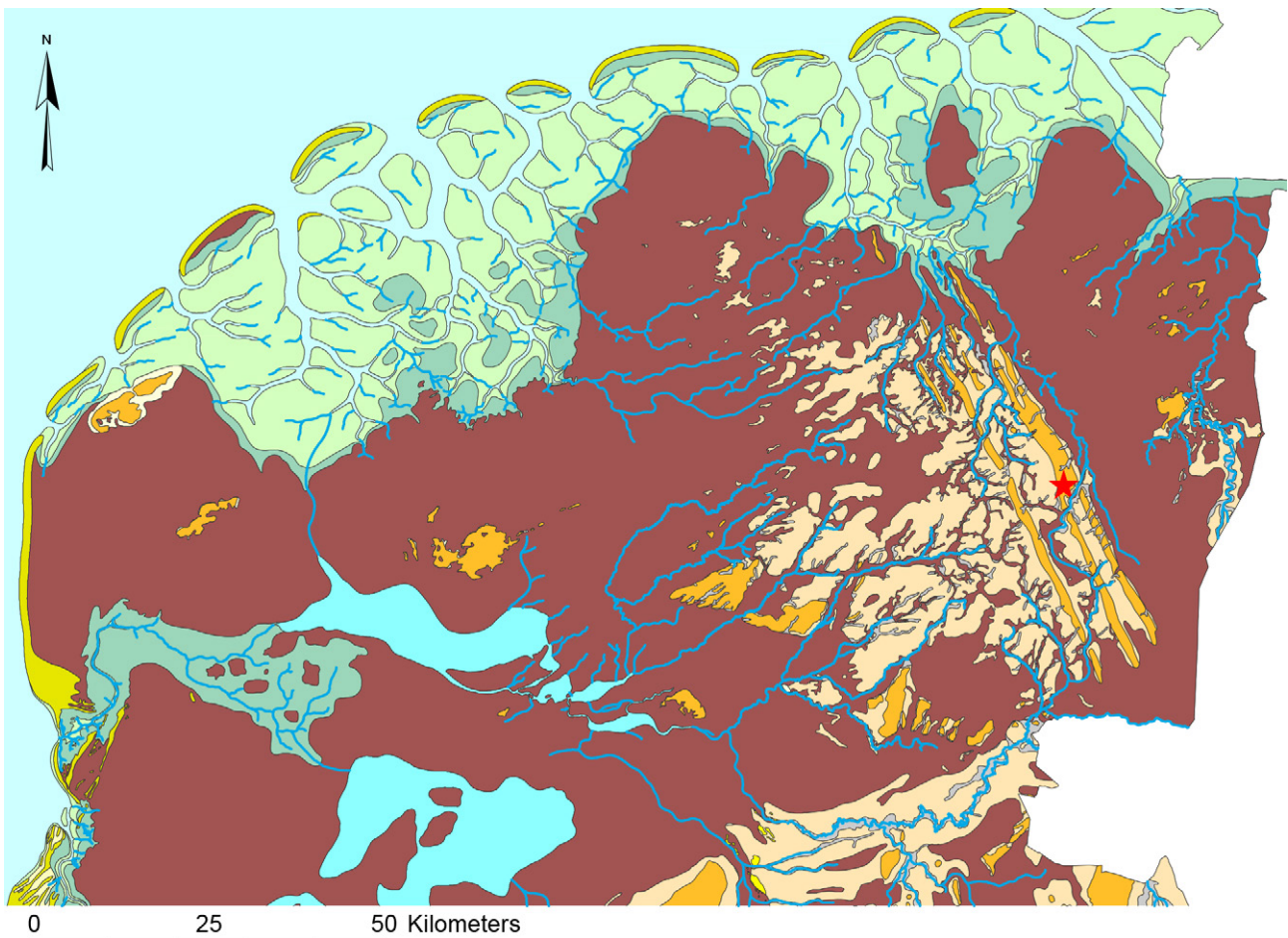

Fig. 26. Paleogeografische kaart van Noord-Nederland rond 1500 v.Chr. Rode ster: Drouwen. De bewoonbare delen van 'Drenthe' waren in deze tijd omsloten door veengebieden, waardoor contacten over land met oostelijker streken niet eenvoudig waren. Een alternatieve route vormde het riviertje de Hunze. Drouwen ligt op korte afstand van het Voorste Diep. Kaart: Deltares/P. Vos.

Kristiansen & Larsson 2005: 231ff; Vandkilde *et al.* 2015), hoe heeft hij zich dan verplaatst? Het ligt voor de hand om aan een paard te denken. Onze kennis van paarden uit de Nederlandse Bronstijd is echter zeer beperkt. Op basis van buitenlandse gegevens⁵⁵ mogen we uitgaan van een relatief klein paard, dat volgens onze huidige classificering een grote pony genoemd zou moeten worden (Ameen *et al.* 2021: 1250-1251; Armstrong Oma 2013: 143-144). Het is zeker ook denkbaar dat hij zich per schip verplaatste. Via het Voorste Diep gaf het riviertje de Hunze direct toegang tot de Noordzee (vgl. fig. 26).

Van zijn indrukwekkende uitrusting vormen de beide gouden haarsieraden – die er mogelijk op wijzen dat hij zijn haar in vlechten droeg – het meest intrigerende onderdeel. Het zijn overigens niet de enige gouden haarringen van Nederlandse bodem. We kennen

ze ook van een tiental andere plaatsen, verspreid over het hele land. Ze dateren alle uit periode 1500-1100 v.Chr. Een deel ervan is met krijgers geassocieerd: Sleen (Galgenberg, fase 2), Hijken-Hooghalen (tumulus 9), Velsbroek en Zwaagdijk (tumulus XIV); de diameter van de haarringen van laatstgenoemde vindplaats komt overeen met die van Drouwen⁵⁶, de andere zijn veel kleiner (zie voor details en verdere literatuur Arnoldussen & Steegstra 2022a: 207-211; id. 2022b). De haarringen van Nederlandse bodem roepen de gouden haarringen uit het gebied van de Únětice-cultuur in herinnering. Daar was het dragen van gouden haarsieraden strikt gereguleerd (Schwarz 2014; Meller 2014; id. 2019b). Deze *Herrschaftsornate* waren voorbehouden aan de hoogste maatschappelijke echelons. Gebruik door ambitieuze individuen die niet tot de *chiefs* of hogere lagen ('prinsen' en 'koning') behoorden, was taboe. Buiten en na de wereld van de Únětice-cultuur kon dat blijkbaar wel,

55 De schofthoogte van paarden in Midden-Europa lag tussen de 118 en 145 cm; de paarden die rond 1200 v.Chr. een rol speelden in de slag in het dal van de Tollense (Mecklenburg-Vorpommern), hadden een schofthoogte tussen de 130 en 135 cm, waarmee ze tot de middenmoot behoorden (Benecke & Dräger 2014).

56 De vraag is echter wel hoe betrouwbaar de huidige vorm is; het gewicht van beide haarringen bedraagt volgens opgave van Van Giffen (1944, 121, noot 1) niet meer dan 11 gram.

getuige onder meer de *big man* uit Drouwen (zie ook Arnoldussen & Steegstra 2022a: 211).

7. De heuvel in zijn funerair-landschappelijke context

7.1 Inleiding: een incompleet beeld

In dit hoofdstuk komt de ligging van de heuvel van de krijger van Drouwen in het landschap aan de orde. Past hij in een patroon en zo ja, welk? Hield men bij de aanleg van de heuvel rekening met bestaande structuren? Werd in latere tijden rekening met de heuvel van de krijger gehouden? In bijlage 4 en fig. 27 zijn alle grafmonumenten opgenomen uit het gebied dat gedefinieerd is door de coördinaten 248/549 en 248/553 aan de W-zijde en 251/549 en 251/553 aan de O-zijde. De periode die bestreken wordt is 3400 v.Chr. tot de 9de eeuw na Chr. Het gaat om hunebedden, grafheuvels, vlakgraven, urnenvelden en rijengraven. Het aantal graven in deze micro-regio lijkt indrukwekkend, maar het hoeft geen nader betoog dat er oorspronkelijk veel meer geweest zullen zijn. Zo zullen talloze graven uit uiteenlopende perioden bij het ontstaan van de essen opgeruimd zijn. Sommige zullen spoorloos verdwenen zijn, van andere resten nog marginale sporen. Zo vermeldt een van de dagrapporten van J.N. Lanting⁵⁷ dat er in de omgeving van de opgravingslocatie meerdere gele cirkels in de akkers zichtbaar zouden zijn geweest, waarbij het ongetwijfeld om grafheuvelzolen gaat.

Van de 47 catalogusnummers is slechts een klein deel nog zichtbaar in het huidige landschap: de hunebedden en een drietal grafheuvels. Van een klein deel van de grafheuvels zijn geen gegevens voorhanden om ze aan een of meer perioden toe te wijzen; aannemelijk is dat ze ergens in het Laat-Neolithicum of de Vroege/Midden-Bronstijd zijn opgeworpen, want voor brandheuvels uit de IJzertijd, die doorgaans in grotere groepen bijeen liggen (Van der Sanden 2018: 175), zijn geen aanwijzingen. Van een zestal monumenten is het niet zeker of het wel grafheuvels betreft (cat.nr. 18, 26, 43, 44, 45 en 46).

In dit hoofdstuk passeren ook alle bekende depotvondsten met metalen objecten de revue, al was het maar omdat we een verband mogen vermoeden met de besproken grafmonumenten; deze depots zijn ook opgenomen in bijlage 4. In die bijlage zijn ook alle relevante literatuurverwijzingen opgenomen.

7.2 Midden-Neolithicum (3400–2750 v.Chr.; cat.nr. 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 37, 40 en 41)

De oudste zichtbare grafmonumenten in de microregio Borger/Drouwen zijn de hunebedden uit de tijd van

de Trechterbekercultuur. Het zijn er elf: D19- en D20-Drouwen, D21-D25-Bronneger; D26-Drouwenerveld, D27-Borger en D28-D29-Buinen. Tweemaal is er sprake van een solitair gelegen megalietgraf, driemaal van een groepje van twee hunebedden en eenmaal van een groepje van drie. Sommige megalithische monumenten zijn uitvoerig onderzocht (D19 en D20, D21 en D22, D26 en D28), van de andere is relatief weinig bekend.⁵⁸ In D19 en D28 zijn koperen artefacten gevonden, waarbij de koperen spiralen van D28 met zekerheid aan de TRB-periode kunnen worden toegeschreven; parallellen zijn bekend uit Noord-Duitsland en Zuid-Scandinavië (zie bijvoorbeeld Freudenberg & Glaser 2022). We zijn voor de hier beschreven microregio niet of nauwelijks geïnformeerd over het gebruik van de hunebedden tijdens de eindfase van de TRB, de horizonten 6 en 7.⁵⁹ Ook over de nederzettingen uit de TRB-periode ontbreekt alle informatie.

7.3 Laat-Neolithicum A (2750–2450 v.Chr.; cat.nr. 3, 4, 5, 10, 17, 19, 29, 30, 31, 33, 34?, 35, 36, 38, 40 en 42)

Ten tijde van de Enkelgrafcultuur worden de hunebedden niet gemeden, maar zelfs gebruikt. In hunebed D21 wordt aardewerk gedeponerd, net als in D26 en D28. Of dit aardewerk samenhangt met offers of begravingen, is nog onderwerp van discussie (Drenth 2012: 163). EGK-graven vinden we verspreid door heel de microregio, waarbij niet van elk graf bekend is of het om een heuvelgraf of vlakgraf gaat. In het noorden – ter hoogte van het urnenveld van Drouwen – is sprake van een ‘groepje’ graven (cat.nr. 3-5). In het centrale deel van de microregio lijkt het om verspreid liggende graven te gaan (cat.nr. 19, 29, 30, 31 en 38). Ten oosten daarvan, in de nabijheid van hunebed D27, is een klein cluster aanwijsbaar (cat.nr. 33, 34?, 35 en 36), ten zuidoosten daarvan nog een enkel graf in de nabijheid van het hunebeddenpaar D28-D29 (cat.nr. 42). Onder de doden zijn behalve mannen ook vrouwen en kinderen vertegenwoordigd. Een van de vrouwengraven bevatte een stukje koper. Het meest opmerkelijke graf is echter cat.nr. 31 (fig. 28), een man die twee vuurstenen bijlen, een hamerbijl, een grote kling en acht pijlen – en misschien ook wel een boog – heeft meegekregen. Vier van de vuurstenen pijlpunten zijn transversaalspitsen, die naar de TRB-periode lijken te verwijzen, net als de grote stenen in de grafkuil. In een annex is een kind begraven,

58 D21 is gedurende de horizonten 1 t/m 5 in gebruik geweest, D26 zeker vanaf horizont 2 tot en met horizont 5, D28 van de horizonten 3 tot 5.

59 Het is heel wel denkbaar dat dit te maken heeft met het onversierde karakter van het aardewerk uit deze jongste fasen, waardoor het reconstrueren van potten sterk bemoeilijkt wordt (Brindley 1986: 100; id. 2013: 139).

57 Dagrapport van 24 oktober 1985 (zie ook noot 24).

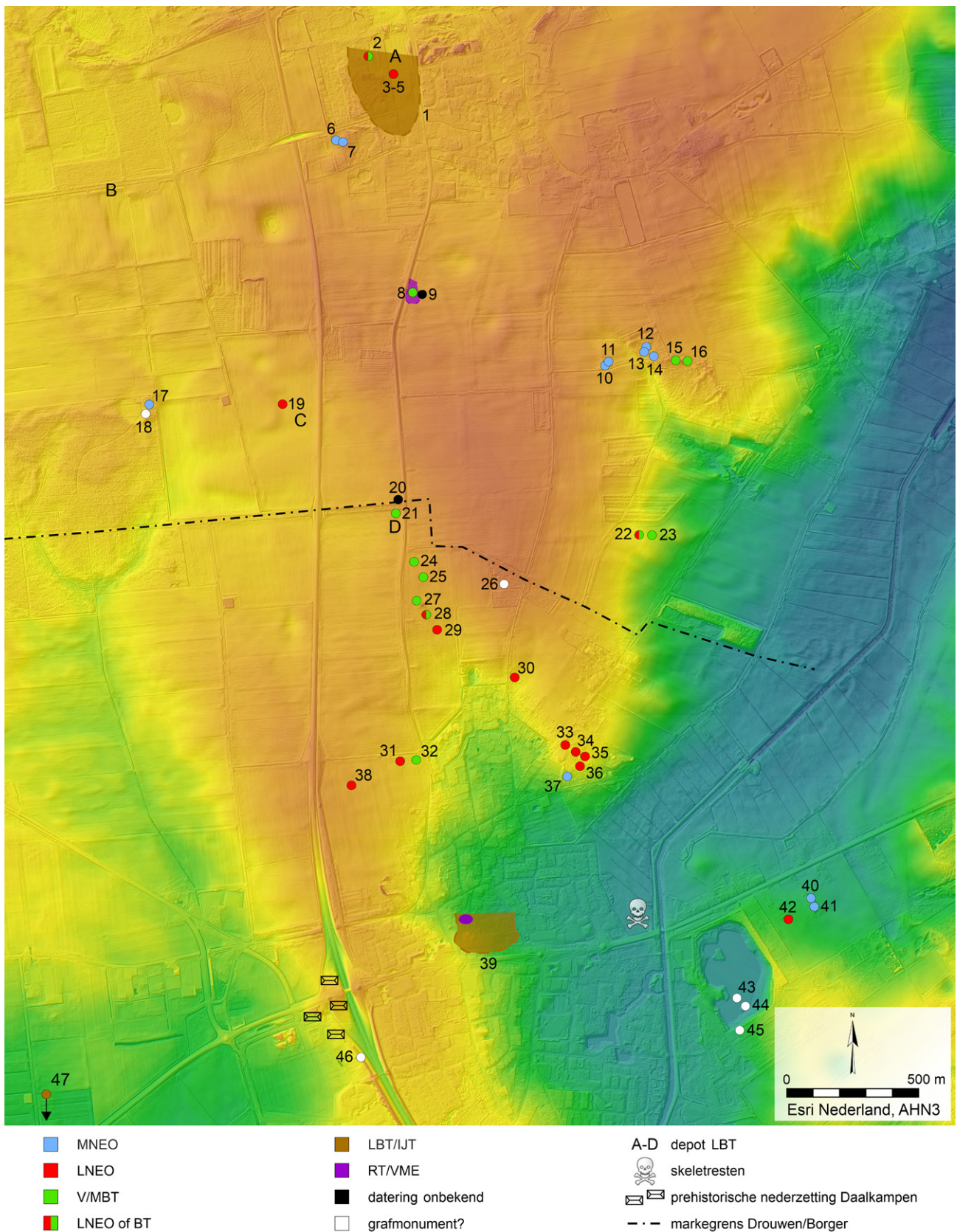

Fig. 27. Overzicht van de locaties van alle bekende graven/grafmonumenten in de microregio Borger-Drouwen zoals beschreven in bijlage 4. Nabijzettingen in hunebedden en grafheuvels zijn niet aangegeven. Voor de betekenis van de afkortingen zie bijlage 4. Tekening E. Bolhuis, Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie.

Fig. 28. Grafmonument cat.nr. 31 (a) heeft een zeer gelaagde geschiedenis. In de van oorsprong laat-neolithische heuvel vonden veel later – in de Midden-Bronstijd en de Vroege/Midden-IJzertijd – opnieuw bijzettingen plaats; het gaat dan om respectievelijk een kindergraf en een Tonzistemet-schaal (b), waarvan de bijbehorende crematieresten niet bewaard gebleven zijn. De U-vormige greppel aan de NW-kant is vermoedelijk in de Midden-IJzertijd gegraven. Het meest indrukwekkend is echter het laat-neolithisch krijersgraf annex kindergraf (c). Het met stenen beklede hoofdgraf bevatte meerdere bijgaven (d), het bijbehorende kindergraf slechts een kleine onversierde beker (e). Tekeningen Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie, foto's J.R. Beuker.

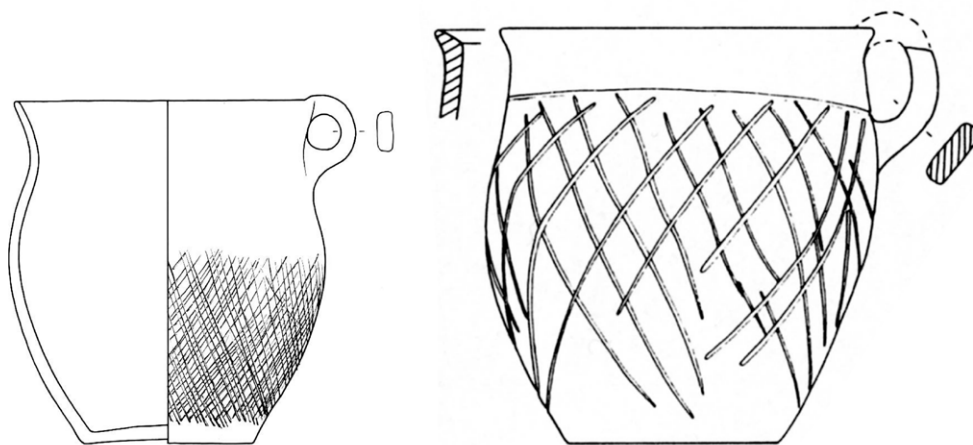

Fig. 29. Links: de 15,6 cm hoge pot van de bronsvondst uit 1984 (bijlage 4 en fig. 26:C) vertoont een opvallende gelijkenis met - rechts - de 19 cm hoge urn uit graf 117 in het grafveld van Börnsen, Kr. Hzgt. Lauenburg (Schleswig-Holstein). Uit Butler 1986, 135, fig. 2 en Schmidt 1993, dl 2, Tafel 4.

getuige een kleine, onversierde beker. De man is als een krijger in zijn graf gelegd. Hij lijkt zijn pijlen ook werkelijk gebruikt te hebben, gezien de impactsporen op een deel daarvan. Net als in het Midden-Neolithicum is er over de ligging van nederzettingen uit deze periode niets bekend.

7.4 Laat-Neolithicum B (2450–1900 v.Chr.; cat.nr. 6, 10 en 40)

De informatie over deze fase is aanmerkelijk schaarser. Niet een van de heuvels of heuvelfasen kan met zekerheid aan de Klokbekercultuur worden toegeschreven. Aardewerk uit deze fase van het Laat-Neolithicum is uitsluitend afkomstig uit hunebedden, te weten D19, D21 en D28. Over de ligging van nederzettingen uit deze periode is niets bekend.

7.5 Vroege en Midden-Bronstijd A en B (1900–1200 v.Chr.; cat.nr. 2, 8, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 3 en 38)

Meerdere malen is waargenomen dat een heuvel uit het Laat-Neolithicum in de Bronstijd is opgehoogd/hergebruikt (cat.nr. 29, 31, 35 en 38). Op andere plekken werden in de loop van de Bronstijd nieuwe heuvels opgeworpen, die soms ook nog een of meer ophogingsfasen kenden (cat.nr. 2, 8, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 27 en 32). Het krijgergraf van Drouwen (cat.nr. 8) dateert uit deze periode: de kernheuvel vermoedelijk uit de Vroege Bronstijd, de ophoging uit de Midden-Bronstijd. Interessant is dat heuvel met het laat-neolithisch krijgergraf van Borger (cat.nr. 31) in de loop van de Bronstijd hergebruikt werd voor de bijzetting van een kind (fig. 28). Vlakbij deze eerbiedwaardige tumulus werd een nieuwe heuvel opgeworpen (cat.nr. 32).

Een niet of nauwelijks te beantwoorden vraag is hoe men zich in de Vroege en Midden-Bronstijd verhiel tot de hunebedden. De enige mogelijke aanwijzing voor 'contact' is een vermoedelijk uit de Vroege Bronstijd daterende bekerpot uit D19. Lohof (2013: 100) wees er

eerder op dat de grafheuvel van de krijger min of meer centraal ligt in de driehoek gevormd door de hunebeddenclusters D19-D20, D26 en D21-D25. Anno 2023 zijn de hunebedden vanaf de locatie van de grafheuvel niet met het blote oog waarneembaar. Dat laatste hoeft niet te betekenen dat de opmerkelijke locatie van de grafheuvel op toeval berust, maar het maakt een doelbewuste keuze niet aannemelijker.

Het kaartbeeld (fig. 27) wekt de suggestie dat in de Midden-Bronstijd een deel van de heuvels - cat.nr. 2, 8, 21, 24, 25, 27, 31 en 32 - langs een weg lag. Deze weg zou de verbinding gevormd kunnen hebben tussen de nederzettingen uit deze tijd, waarvan we de ligging overigens niet kennen. Of de door Lanting in de jaren '80 opgetekende wegtracé's (fig. 16) hiermee in verband staan, is onduidelijk.

7.6 Late Bronstijd/Vroege IJzertijd (1200–500 v.Chr.; cat.nr.1, 17?, 31?, 37, 39, 41 en 47)

De meest opvallende verschijnselen uit deze periode zijn de beide urnenvelden (cat.nr. 1 en 39), waarvan dat van Drouwen - met geschatte afmetingen van ca. 300 x 180 m - als groot moet worden bestempeld. Dit urnenveld is gedurende de hele periode in gebruik geweest, voor dat van Borger is dat niet zeker. In deze periode werden er ook grafrituelen bij oudere grafmonumenten uitgevoerd. Bij de ovale tumulus cat.nr. 21 werden twee zeer vroege urnen begraven, in D27 (cat.nr. 37) werden crematieresten bijgezet en in het heuvellichaam van de laat-neolithische krijger (cat.nr. 31) werden een schaal en een *Tonziste* met crematieresten begraven (zie ook 7.7). Opmerkelijk is ook de solitaire urnbegraving in het Hunzedal (cat.nr. 47). Of de besmeten aardewerkscherven in hunebed D26 (cat.nr. 17) staan voor een urn-met-crematieresten blijft in het ongewisse; de scherven kunnen overigens ook nog uit een jongere fase van de IJzertijd dateren (zie 7.7). De betekenis van het twee-orige potje dat ingegraven is in de veel oudere, laat-neolithische grafheuvel cat.nr. 41 is onduidelijk. Wellicht betreft het een voedseloffer.

Fig. 30. De bronsvondst uit 1984 bevat een zeventigtal stukken brons, waaronder voorwerpen die mogelijk ooit onderdeel waren van een kostuum (halskraag en tutuli). Foto: Christina Kohnen.

Ronduit spectaculair zijn de metaaldeposities die in de eerste helft van de hier besproken periode op verschillende plaatsen aan de bodem zijn toevertrouwd (fig. 27:A-D). Het gaat om een hoeveelheid bronzen objecten boven in een kringgreppel in het urnenveld van Drouwen, een zwaard aan de rand van het Smitsveen, een pot met ca. 70 stuks brons op het Drouwenerveld en een snoer van zeker 245 kralen van koper, tin/lood en lood nabij grafheuvel cat.nr. 21. Het zwaard is op een natte locatie achtergelaten, de andere depots op droge plekken in het landschap. Zeker twee van de droge depots zijn aan een grafmonument gerelateerd, waarbij de aard van de relatie ons overigens ontgaat. Waren de objecten uit de kringgreppel bijvoorbeeld ooit het bezit van de dode waarvan de gecremeerde resten centraal binnen de kringgreppel zijn bijgezet of waren het bezittingen van een verwante of nazaat? Hoe dan ook: bij de genoemde deposities gaat het zonder uitzondering om (delen van) kostbare zaken die duiden op connecties met verafgelegen streken. Zo vertoont de pot van het in 1984 ontdekte depot van het Drouwenerveld een opvallend grote verwantschap met een urn uit graf 117 in het grafveld van Börnsen in Schleswig-Holstein (cf. Schmidt 1993, Teil 2: 8 en Tafel 4:4; fig. 27, 29 en 30). Veel van de bronzen uit de beide grote depots zijn vermoedelijk afkomstig uit Zuid-Scandinavië en/of het Elbe-gebied. Ook het zwaard van het Smitsveen is een importstuk uit die regio. De uitzonderlijke steenpakking in het urnenveld van Drouwen, ten slotte, doet sterk denken aan steenpakkingen uit Noord-Duitsland (cf. Schmidt 1993, Teil 1: 11-12).

De afstand tussen de urnenvelden van Drouwen en Borger bedraagt 3 km. Precies in het midden daarvan lag in historische tijd de grens tussen de marke van Drouwen en die van Borger (zie Waterbolk 1982: 115, Abb. 16). Het is erg verleidelijk om te denken dat de historische markengrenzen ver teruggaan in de tijd, een suggestie die Waterbolk al langere tijd geleden deed (bv. Waterbolk 1982: 99; id. 1985: 61; id. 2009: 184-185). De nederzetting die hoort bij het 'Borgerder territorium' uit de urnenveldenperiode lag op ca. 600-800 m afstand van het urnenveld (Van der Sanden 2021: 104; Hielkema 2024a: 223; id. 2024b: 142). Waar de gelijktijdige nederzetting binnen het 'territorium Drouwen' lag, is onbekend.

7.7 Midden- en Late IJzertijd (500 v.Chr. tot begin van de jaartelling; cat.nr. 17?, 31, 31? en 46?)

Mogelijk is de kelder van hunebed D26 (cat.nr. 17) nog betreden in deze periode en misschien zijn ook de Tonziste en schaal pas in deze periode in de oudere

heuvel cat.nr. 31 bijgezet (zie 7.6). Aan de NW-zijde van de laatstgenoemde heuvel werd een U-vormige greppel gegraven, naar alle waarschijnlijkheid een grafstructuur. Bij een groep boerderijen uit de Midden- en Late IJzertijd op de Daalkampen is een twijfelachtig grafveldje aangetroffen (cat.nr. 46).

Aan de oostkant van Borger werden tijdens werkzaamheden aan het kanaal Buinen-Schoonoord in 1975 stenen, aardewerkscherven en dierlijke en menselijke resten verzameld. Het aardewerk dateert uit de Midden- of Late IJzertijd (Van der Sanden & Taayke 1995: 161-162). De menselijke resten behoren toe aan ten minste twee individuen; de datering van een van hen bestrijkt een groot deel van de Midden-IJzertijd, de Late IJzertijd en de eerste helft van de Romeinse tijd (Van der Sanden 1990a: 230-232). Mogelijk betreft de locatie een voorde door het Voorste Diep. De aard van de menselijke resten is onduidelijk (onbekend grafritueel?). De nederzetting uit deze periode moeten we zoeken op de Daalkampen en mogelijk ook in het gebied ten noorden daarvan (Hielkema 2016: 13).

7.8 Romeinse tijd (begin jaartelling tot 450 na Chr.)

Uit de hier besproken microregio zijn geen graven uit de Romeinse tijd bekend, daarentegen wel sporen van een nederzetting. Huisplattegronden zijn aangetroffen op de Daalkampen in Borger en ten oosten daarvan; in het winkelgebied van Borger is een hutkom opgegraven (Van der Sanden 1996: 193-194; id. 2021: 108-109, spec. afb. 5). Mogelijk dateren de menselijke resten die nabij het kanaal Buinen-Schoonoord zijn verzameld uit deze periode.

7.9 Vroege Middeleeuwen (450-900 na Chr.; cat.nr. 8 en 39)

Graven uit de Vroege Middeleeuwen zijn aangetroffen ter plaatste van de grafheuvel van de krijger van Drouwen (cat.nr. 8) en de omgeving daarvan. Aanwijzingen voor graven uit deze periode zijn er uit de directe omgeving van het urnenveld van Borger (cat. nr. 39). Van beide grafvelden is de totale looptijd niet bekend. Interessant is dat voor beide necropolen aansluiting is gezocht bij veel oudere grafmonumenten.

Alleen van het vroegmiddeleeuwse grafveld van Drouwen weten we waar de bijhorende nederzetting gezocht moet worden, namelijk enkele honderden meters ten oosten van de krijgertumulus. In 1985 vond J.N. Lanting in een twee proefsleuven op de Zuideres aldaar sporen van huisplattegronden die vermoedelijk tot het type Odoorn (A/B?) gerekend moeten worden, daterend uit de 6de of 7de eeuw (Van der Sanden *et al.* 2016: 137 en spec. noot 16).

8. Synthese

Toen de krijger van Drouwen in de loop van de 16de eeuw v.Chr. begraven werd lagen er al verschillende oude en zeer oude grafmonumenten in de nabije omgeving, te weten grafheuvels en hunebedden – die laatste vermoedelijk nog goeddeels schuilgaand onder hun oorspronkelijke dekheuvel. Uit de ligging van de megalithische graven laat zich geen betrouwbaar wegenpatroon afleiden. Bij de grafheuvels uit het Laat-Neolithicum – toen het veranderend mozaïeklandschap uit de TRB-periode zich steeds verder ontwikkelde tot een half-open tot open landschap (Spek 2004: 124-131) – mogen we lineaire structuren verwachten, d.w.z. grafheuvels op een rij. Bourgeois (2013: 183) geeft aan dat dat dit fenomeen zich vooral tijdens het Laat-Neolithicum A voordeed, waarbij de het om lijnen met een lengte van 1 tot meer dan 3 km gaat, met een afstand van een paar honderd meter tussen de verschillende graven op zo'n lijn. Binnen de microregio is er één potentiële lijn aan te wijzen, de lijn die de cat.nrs 29, 30, 33, 34?, 35 en 36 verbindt, een afstand van 800 m. Verder naar het zuidoosten in het verlengde van deze lijn ligt cat.nr. 42 (lengte van de lijn dan 1,7 km). Opmerkelijk is dat aan deze lijn ook meerdere hunebedden liggen, te weten D28-29, D27 en D26. Zowel in D26 als in D28 is EGK-aardewerk aangetroffen. Hoe reëel en betrouwbaar deze meer dan 3 km lange lineaire structuur is, laat zich niet vaststellen. Eerder zou men verwachten dat de gezochte lineaire structuur een richting heeft die correspondeert met de richting van de Hondsrug. Tussen de laat-neolithische graven cat.nr. 3, 4 en 5 (en 2?) in het noorden en heuvel cat.nr. 31 in het zuiden is echter maar één 'tussenligger' aan te wijzen, nl. cat.nr. 29. Dat maakt dat het geen overtuigend beeld is. Nu kan het natuurlijk zo zijn dat die tussenliggende graven er wel zijn geweest, maar spoorloos verdwenen zijn of nog op ontdekking wachten. Als we zien dat van de bronstijdheuvels uit het centrale deel van de microregio er redelijk wat op of aan die lijn liggen, is de gedachte dat de structuur teruggaat tot het Laat-Neolithicum A zo vreemd nog niet. Op diezelfde lijn liggen dan ook de hunebedden D19-20 en de beide urnenvelden, waarmee de totale lengte op 3 km uitkomt.

Als deze laatste reconstructie enige grond heeft, betekent dit dat de heuvel van de krijger deel uit maakt van een oude lineaire structuur. Voor zover we nu kunnen beoordelen, moet tot aan de aanleg van het Sögelgraf de ca. 1,8 km zuidelijk daarvan gelegen en 1300 jaar oudere grafheuvel cat.nr. 31 de meest 'roemrijke' heuvel van de rij graven zijn geweest. De dode voor wie die heuvel was opgericht, lag in zijn grafkuil met de attributen van een krijger. Grafkuil en (sommige) grafgiften verwezen naar de TRB-periode, een tijd die voorgoed voorbij was. Zijn bijlen waren gebruikt en bijgeslepen en een ervan was met oker ingewreven. Intrigerend is het

kindergraf dat aansluit op het krijgergraf. De vraag of beiden genetisch verwant waren is door het ontbreken van botmateriaal niet meer te achterhalen. De verhalen die over de dode(n) werden verteld, zullen in de loop van de eeuwen steeds wijzigingen hebben ondergaan. Bij die transformatie zal in ieder geval de krijger mythische proporties hebben aangenomen. Op de eerder besproken en al even hypothetische NW-ZO gerichte lijn lagen zowel mannengraven als vrouwengraven. Een van de vrouwengraven – tumulus VI aan de Molenplaatsweg (cat.nr. 29) – bevatte een kling met een glans die ontstaan is door veelvuldig contact met huid, een kling met veel aangehechte oker en een stukje koper.

In de Bronstijd lagen buiten de genoemde lijnen nog kleinere groepjes grafheuvels, een patroon dat ook van elders bekend is (Bourgeois & Fontijn 2012: 530; Bourgeois 2013: 187).

Van de directe omgeving van de heuvel van de krijger van Drouwen is weinig bekend. Dankzij Tiesing weten we dat er een heuvel vlakbij lag, maar hoe oud die was? Van Giffen vermeldt een 'cellenurn' uit deze heuvel, maar wat we ons daarbij moeten voorstellen, is onduidelijk. Het kan gaan om een bijzetting uit de Late Bronstijd, maar een urn uit de Vroege Middeleeuwen is ook denkbaar. Hoe dan ook lag de krijgertumulus niet alleen.

In het archeologisch beeld van de Steentijd en Bronstijd in de microregio Borger-Drouwen springen twee zaken in het oog. Allereerst het belang dat aan metaal werd gehecht. De vroegste metalen objecten verschijnen al in het Midden-Neolithicum (D28 en D19?) en de toevoer gaat door in het Laat-Neolithicum A, de Midden-Bronstijd om te culmineren in de Late Bronstijd. In die laatstgenoemde fase worden relatief veel kostbare objecten aan de bodem toevertrouwd. De depots van Drouwen (1939 en 1984) horen tot de rijkste in Nederland. Wat daarbij opvalt is dat veel van de metalen objecten wijzen op contacten met de regio Noord-Duitsland/Zuid-Scandinavië. Uit die regio kwamen sinds de TRB-periode ook al grote bijlen en beitels, later dolken en sikkels (Beuker 2010: 29).

Het tweede opvallende aspect is dat gedurende de hele prehistorie⁶⁰ steeds weer aansluiting werd gezocht bij bestaande monumenten, met andere woorden bij voorgaande generaties. De aansluiting kon bestaan uit het opnieuw begraven of bijzetten in een bestaand monument of het begraven van (soms) kostbare objecten daarin of daar vlakbij. Zo werden soms millennia 'overbrugd', met als meest sprekende voorbeeld het krijgergraf van Borger. Op deze locatie vonden meerdere

60 Voor sommige perioden laat het gegevensbestand te wensen over, zoals voor de periode van de Klokbekercultuur en de Vroege Bronstijd of de eeuwen na de urnenveldenperiode.

malen grafrituelen plaats, verspreid over een periode van 2500 jaar (tussen ruwweg 2800 en 300 v.Chr.).

Opmerkelijk is dat het 'aansluiten op' na het begin van de jaartelling gewoon doorgaat. De heuvel van de krijger is daarvan het mooiste voorbeeld, niet alleen in de microregio, maar in heel Drenthe. Een rijengrafveld overdekte een groot deel van de (of misschien wel de hele?) heuvel. Omdat de heuvel al grotendeels geëgaliseerd was toen Van Giffen gealarmeerd werd en zijn noodonderzoek begon, is onbekend waar dat grafveld een aanvang nam – buiten de heuvel of misschien wel in de heuvel ernaast. In ieder geval werd de tumulus in de loop van de 8ste-9de eeuw overdekt met graven van 'Drouwener' mannen, vrouwen en kinderen. Het kan niet anders of de heuvel is bewust voor dit doel uitgezocht. Dit verschijnsel van aansluiten bij veel oudere, prehistorische monumenten is ook van andere vroegmiddeleeuwse grafvelden en grafveldjes bekend. Binnen Drenthe zijn vermeldenswaard: Wijster Looveen, waar een grafveldje is aangelegd naast en deels in een prehistorische brandheuvel; onder de graven die in een brandheuvel lijken te zijn gegraven, bevindt zich het zogeheten officiersgraf (nr. 116) uit het midden van de 5de eeuw of iets daarna (Van Es 2013: 200-202, noot 7). Lanting (2015b) noemt een tweetal slecht gedocumenteerde solitaire bijzettingen uit de 6de eeuw in prehistorische grafheuvels in Weerdinge en Emmen-Emmerveld. In Borger lijkt het (eveneens slecht gedocumenteerde) vroegmiddeleeuwse grafveld aan te sluiten op een urnenveld (zie bijlage 4, cat.nr. 39). Als voorbeelden elders in Nederland moeten genoemd worden Casteren, Hoogeloon-Broekeneind en Bergeijk in Noord-Brabant (Beex 1954; id. 1964; Theuws 2012) en als buitenlandse voorbeelden Beerse-Krommenhof in de Belgische provincie Antwerpen (De Smaele *et al.* 2018: 134 en 136) en Dunum in de deelstaat Niedersachsen (Sopp 1999: 199-200). In dit rijtje mag ook de opgraving Vasse-De Steenbrei 3 niet ontbreken, waar vastgesteld is dat in de Vroege Middeleeuwen een grafheuvel uit de Bronstijd bewust binnen een omheind erf werd opgenomen (Pronk 2015). Deze verschillende vormen van aansluiting duiden op een positieve waardering van de oudere grafmonumenten. Mogelijk werden de doden daarin gezien en geclaimd als eigen voorouders.

Waarom in de Vroege Middeleeuwen juist de heuvel van de krijger van Drouwen werd uitgezocht om het grafveld aan te leggen, laat zich moeilijk meer vaststellen. Het was geen uitzonderlijk hoge of anderszins indrukwekkende tumulus, als we Tiesing mogen geloven. Zou het zo zijn dat er in de 7de of 8ste eeuw nog steeds verhalen verteld werden over de dode die daar 2200 jaar eerder begraven werd en dat juist dát aspect de aantrekkingskracht van de heuvel vormde? Dat in schriftloze samenlevingen verhalen over een tijdsperiode van vele duizenden jaren doorverteld kunnen

worden, heeft Patrick Nunn aangetoond in zijn fascinerende *The Edge of Memory* (2018). Het zou wel passen in het huidige archeologische narratief van de bronstijdrijger, die een postume heldenstatus nastreefde, een vorm van onsterfelijkheid, dankzij het steeds weer doorvertellen van verhalen over zijn martiale, kosmopolitische en avontuurlijke leven (cf. Treherne 1995: 123; Kristiansen & Larsson 2005: 228).

Het is een mooie gedachte dat het aan de vroegmiddeleeuwse bewoners te danken is dat wij van het bestaan van de krijger weten. Als er geen menselijke resten waren aangetroffen was Van Giffen nooit gewaarschuwd, was de afgraving gewoon doorgegaan en was het graf misschien wel ongezien verdwenen of tot op de dag van vandaag onontdekt gebleven.

9. Dankwoord

Bij het onderzoek voor dit artikel heb ik van veel collega's medewerking gekregen. Ik ben de volgende personen veel dank verschuldigd: Theo ten Anscher (RAAP), Jan Albert Bakker (Baarn), Paul Beliën (De Nederlandsche Bank), Ben van den Bercken (Allard Pierson Museum), Jaap Beuker (Assen), Stéphane Le Biannic (Noordelijk Archeologisch Depot), Wil van Bommel-van der Sluijs (Lochem), Jan Bruggink (Assen), Erik Drenth (ADC), Rob van Eerden (Provincie Noord-Holland), Onno Florisson (Drents Museum), Harry Fokkens (Voorschoten), Floor Huisman (Doorwerth), Mirjam Kars (Universiteit Leiden), Mette Langbroek (Universiteit Leiden), Jan Lanting (Haren), Bertus Liewes (Borger), Eric Lohof (Amsterdam), Bertil van Os (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Wietske Prummel (Zwolle), Esther Scheele (Drents Museum), Jelle Schokker (Noordelijk Archeologisch Depot), Jan Schoneveld (ArcheoSupport), Carola Steenbergen (Drents Museum), Dion Stoop (Noordelijk Archeologisch Depot), Herman van Straten (Drents Museum), Ernst Taayke (Oldehove), Liesbeth Theunissen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en Leo Verhart (Swalmen).

Een bijzonder woord van dank geldt de collega's van het Groninger Instituut voor Archeologie: Stijn Arnoldussen, Siebe Boersma, Erwin Bolhuis, Kirsten van der Ploeg, Daan Raemaekers en Hannie Steegstra. Erwin dank ik in het bijzonder voor zijn niet aflatende inzet en adviezen bij het reconstrueren van de opgravingsplattegrond.

Stijn Arnoldussen, Peter van den Broeke (Elst), Jan Lanting, Eric Lohof (Amsterdam) en Liesbeth Theunissen lazen en becommentarieerden de concepttekst. Ik ben hen zeer erkentelijk voor de opbouwende kritiek. De opmerkingen van de anonieme externe beoordelaar hebben bijgedragen aan een betere eindversie. Gerre van der Kleij (Zutphen) vertaalde de tekst van de summary.

Literatuur

- AMEEN, C., H. BENKERT, T. FRASER, R. GORDON, M. HOLMES, W. JOHNSON, M. LAURITSEN, M. MALTBY, K. RAPP, T. TOWNEND, G.P. BAKER, L.M. JONES, C. VO VAN QUI, R. WEBLEY, R. LIDDIARD, N. SYKES, O.H. CREIGHTON, R. THOMAS & A.K. OUTRAM, 2021. In search of the 'great horse': a zooarchaeological assessment of horses from England (AD 300-1650). *International Journal of Osteoarchaeology* 31, 1247-1257.
- ANDRAE, R., 1973. Mosaikaugenperlen. Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung Karolingerzeitlicher Millefioriglasperlen in Europa. *Acta praehistorica et archaeologica* 4, 101-198.
- ARMSTRONG OMA, K., 2013. Bronze Age horses: beyond dualist explanations. In: S. Bergerbrant & S. Sabatini (eds.), *Counterpoint: essays in archaeology and heritage studies in honour of Professor Kristian Kristiansen*. Oxford, Archaeopress, 141-146.
- ARNOLDUSSEN, S., H. HUISMAN, P. VAN DE GEER, J. KLEIJNE & B. VAN OS, 2023. Shiny and strange: the introduction of glass in Dutch Later Prehistory. In: S. Arnoldussen, J. van der Leije & K. de Vries (red.), *Metaaltijden 10. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*. Leiden, Sidestone Press, 115-140.
- ARNOLDUSSEN, S., D.J. HUISMAN, B. VAN OS, B. STEFFENS, L. THEUNISSEN & L. AMKREUTZ, 2022. A not so isolated fringe: Dutch later prehistoric (c. 2200 BCE-AD 0) bronze alloy networks from compositional analyses on metals and corrosion layers, *Journal of Archaeological Science Reports* 46. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2022.103684>
- ARNOLDUSSEN, S. & H. STEEGSTRA, 2017/2018. Looking sharp. Dutch Bronze Age razors and tweezers in context. *Palaeohistoria* 59/60, 1-48.
- ARNOLDUSSEN, A. & H. STEEGSTRA, 2019/2020. Fossilized fashion and social sparkle. Dutch Bronze Age bracelets in context. *Palaeohistoria* 61/62, 43-110.
- ARNOLDUSSEN, S. & H. STEEGSTRA, 2022a. 'All that glitters....' Prehistoric gold (pickings) from the Netherlands. In: J.-M. Doyen, P. Cattelain, L. Delvaux & G. De Mulder (eds.), *De L'Escaut au Nil. Bric-à-brac en hommage à Eugène Warmenbol à l'occasion de son 65e anniversaire*. Treignes, Éditions du Cedarc, 205-215.
- ARNOLDUSSEN, S. & H. STEEGSTRA, 2022b. *Dataset of prehistoric gold from the Netherlands*. <https://doi.org/10.34894/8S-QK5F>
- BAKKER, J.A., 2001. Childe, Van Giffen, and Dutch archaeology until 1970. In: W.H. Metz, B.L. van Beek & H. Steegstra (eds.), *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*. Groningen/Amsterdam, Metz, Van Beek & Steegstra, 49-74.
- BAKKER, J.A., in druk. *Hunebed D26 in het Drouwenerveld. Het laatste, volledig onderzochte Nederlandse hunebed*.
- BARTELT, U., M. MEIER, T. MICHEL, J. SCHESCHKEWITZ & A. TRÖLLER-REIMER, 2008. Ein Krieger aus der Frühbronzezeit. *Archäologie in Niedersachsen* 11, 24-127.
- BEEEX, G., 1954. Twee bronstijdgrafheuvels en enige graven uit de merovingische tijd te Casteren (Gemeente Hoogeloon C.A.). *Brabants Heem* 6, 57-65.
- BEEEX, G., 1964. Archeologisch overzicht van de gemeente Hoogeloon. *Brabants Heem* 16, 99-110.
- BENECKE, N. & J. DRÄGER, 2014. Ergebnisse der archäozoologischen Untersuchungen. In: D. Jantzen, J. Orschiedt, J. Piek & T. Terberger (Hrsg.), *Tod im Tollensetal. Forschungen zu den Hinterlassenschaften einse bronzezeitlichen Gewaltkonfliktes in Mecklenburg-Vorpommern, 1: Die Forschungen bis 2011* (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 50). Schwerin, Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern, 233-238.
- BERGERBRANT, S., 2007. *Bronze Age identities: costume, conflict and contact in Northern Europe 1600-1300 BC* (Stockholm Studies in Archaeology 43). Lindome, Bricoleur Press.
- BEUKER, J.R., 2002. Een boogschutter in het moeras. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 119, 113-122.
- BEUKER, J.R., 2010. *Vuurstenen werktuigen. Technologie op het scherp van de snede*. Leiden, Sidestone Press.
- BEUKER, J.R., J. LANTING & H. VAN DER VELDE, 2022. Flint, stone and amber. In: H.M. van der Velde, N. Bouma & D.C.M. Raemaekers (eds), *Making a Neolithic non-megalithic monument. A TRB burial ground at Dalſen (the Netherlands), c. 3000-250 cal. BC*. Leiden, Sidestone Press, 157-166.
- BEUKER, J.R., W.A.B. VAN DER SANDEN & V.T. VAN VILSTEREN, 1991. *Zorg voor de doden. Vijfduizend jaar begraven in Drenthe* (Archeologische monografieën van het Drents Museum 3). Assen, Drents Museum.
- BLOEMERS, J.H.F., 1968. Flintdolche vom skandinavischen Typus in den Niederlanden. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 18, 47-110.
- BLOEMERS, J.H.F., L.P. LOUWE KOOIJMANS & H. SARFATIJ, 1981. *Verleden Land. Archeologische opgravingen in Nederland*. Amsterdam, Meulenhoff Informatief.
- BOON, H., 2013. *Archeologisch onderzoek Hunebedcentrum te Borger. Bureauonderzoek* (GAR 1291). Assen, Grontmij.
- BORG, G., 2010. Warum in die Ferne schweifen? Geochemische Fakten und geologische Forschungsansätze zu Europas Goldvorkommen und zu Herkunft des Nebra-Goldes. In: H. Meller & F. Bertemes (Hrsg.), *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21 Februar 2005* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 5/II). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 735-749.
- BORG, G. & E. PERNICKA, 2017. Goldene Zeiten? – Europäische Goldvorkommen und ihr Bezug zur Himmelscheibe von Nebra. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 96, 111-138.
- BORG, G. & E. PERNICKA, 2020. Die goldene Flüsse. In: H. Meller & M. Schefzik (Hrsg.), *Die Welt der Himmelscheibe von Nebra – Neue Horizonte*. Halle/Saale, Wbg Theiss, 149-151.

- BORG, G., E. PERNICKA, A. EHSER, N. LOCKHOFF, G. S. CAMM & V. SMALE, 2019. From distant lands – Provenance studies of natural gold in comparison to the gold of the Sky Disc of Nebra. In: H. Meller & F. Bertemes (Hrsg.), *Der Aufbruch zu neuen Horizonten. Neue Sichtweisen zur europäischen Frühbronzezeit. Abschlussstagung der Forschergruppe FOR550 vom 26. bis 29. November in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 19). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 55-78.
- BOURGEOIS, Q.P.J., 2013. *Monuments on the horizon. The formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC*. Leiden, Sidestone Press.
- BOURGEOIS, Q. & D. FONTIJN, 2012. Diversity in uniformity, uniformity in diversity: barrow groups in the Netherlands. In: D. Bérenger, J. Bourgeois, M. Talon & S. Wirth (Hrsg.), *Gräberlandschaften der Bronzezeit* (Bodenaltertümer Westfalens 51). Darmstadt, Verlag Philipp von Zabern, 517-535.
- BREGMAN, E., G. MAAS, B. MAKASKE & E. MEIJLES, 2015. Vormgegeven door ijs, water en wind. In: T. Spek, H. Elerie, J.P. Bakker en I. Noordhoff (red.), *Landschapsbiografie van de Drentsche Aa*, Assen, Van Gorcum, 18-53.
- BRINDLEY, A.L., 1986. The typochronology of the TRB West Group pottery, *Palaeohistoria* 28, 93-128.
- BRINDLEY, A.L. 2013. Keramik und Großsteingräber/Aarwerk en megalithische graven. In: J.F. Kegler (Red.), *Land der Entdeckungen. Die Archäologie des Friesischen Küstenraums/Land van ontdekkingen. De archeologie van het Friese kustgebied*. Aurich, Ostfriesische Landschaft, 137-144.
- BRONGERS, J.A., 1973. 1833. *Reuvens in Drenthe. Een bijdrage tot de geschiedenis van de archeologie*. Amersfoort/Bussum, ROB/Fibula-van Dishoeck.
- BRÜCK, J. & D. FONTIJN, 2013. The myth of the chief: prestige goods, power and personhood in the European Bronze Age. In: H. Fokkens & A. Harding (eds.), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford, Oxford University Press, 197-215.
- BUNNEFELD, J.-H., 2016a. *Älterbronzezeitliche Vollgriffschwerter in Dänemark und Schleswig-Holstein. Studien zur Form, Verzierung, Technik und Funktion*, I-II (Studien zur nordeuropäischen Bronzezeit, 3). Kiel, Wachholtz Murmann Publishers.
- BUNNEFELD, J.-H., 2016b. Reiche Bauern, arme Bauern – Zur sozialen Differenzierung in der älteren nordischen Bronzezeit. In: H. Meller, H.P. Hahn, R. Jung & R. Risch (Hrsg.), *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften*. 8. *Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 14/1). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 243-272.
- BUNNEFELD, J.-H., 2018. The chief and his sword? Some thoughts on the swordbearer's rank in the Early Nordic Bronze Age. In: C. Horn & K. Kristiansen (eds.), *Warfare in Bronze Age society*. Cambridge, Cambridge University Press, 198-212.
- BUTLER, J.J., 1963. Bronze Age connections across the North Sea. A study in prehistoric trade and industrial relations between the British Isles, the Netherlands, North Germany and Scandinavia c. 1700-700 B.C. *Palaeohistoria* IX, 1-286.
- BUTLER, J.J., 1969. *Nederland in de Bronstijd* (Fibulareeks 31). Bussum, Fibula-Van Dishoeck.
- BUTLER, J.J., 1986. Drouwen: end of a 'Nordic' rainbow? *Palaeohistoria* 28, 133-168.
- BUTLER, J.J., 1990. Bronze Age metal and amber in the Netherlands (I). *Palaeohistoria* 32, 47-110.
- BUTLER, J.J. & H. STEEGSTRA, 1997/1998. Bronze Age metal and amber in the Netherlands (II:2): Catalogue of the palstaves. *Palaeohistoria* 39/40, 163-275.
- BUTLER, J.J. & H. STEEGSTRA, 2007/2008. Bronze Age metal and amber in the Netherlands (IV). Hoards and rich graves in the Late Bronze Age. *Palaeohistoria* 49/50, 375-414.
- BUTLER, J.J. & J.D. VAN DER WAALS, 1964. Metal analysis, SAM I, and European prehistory – a review article. *Helinium* IV, 4-39.
- BUTLER, J.J. & J.D. VAN DER WAALS, 1966. Bell beakers and early metal-working in the Netherlands. *Palaeohistoria* 12, 41-139.
- BIJVANCK, A.W., 1941. *De voorgeschiedenis van Nederland*. Leiden, E.J. Brill.
- CALLMER, J., 1997. Bead production in Scandinavia and the Baltic region c. AD 600-1000: a general outline. In: U. von Freeden & A. Wiczorek (eds.), *Perlen: Archäologie, Techniken, Analysen: Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994* (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 1). Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 197-202.
- COERT, G.A., 1991. *Stromen en schutten, vaarten en voordren. Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe (1400-1985)*. Meppel/Amsterdam, Boom.
- DE LAET, S.J. & W. GLASBERGEN, 1957. *De voorgeschiedenis der Lage Landen*. Groningen, J.B. Wolters.
- DE SMAELE, B., S. DELARUELLE, C. THIJS, S. VERDEGEM, S. SCHELTJENS, S. HERTOEGHS & J. VAN DONINCK, 2018. *Merovingische begraving en middeleeuwse bewoning bij een bronstijdgrafveld aan de Krommenhof in Beerse* (ADAK Rapport 17). Antwerpen, Archeologische dienst Antwerpse Kempen.
- DRENTH, E., 2012. A note on the re-use of *hunebedden* in the Netherlands. In: M. Furholt, M. Hinz, D. Mischka (eds.), *'As time goes by?' Monumentality, landscapes and the temporal perspective. Proceedings of the International Workshop 'Socio-environmental dynamics over the last 12,000 years: the creation of landscapes II (14th - 18th March 2011) in Kiel* (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 206). Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 159-168.
- DRENTH, E., 2016. Klokbeker-cultuur. In: L. Amkreutz, F. Brounen, J. Deeben, R. Machiels, M.-F. van Oorsouw & B. Smit (red.), 2016. *Vuursteen verzameld. Over het zoeken en onderzoeken van steentijdvondsten en -vindplaatsen* (Nederlandse Archeologische Rapporten 50). Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 183-186.

- DRENTH, E. & J.R. BEUKER, 2000. De import van Franse tertiaire vuursteen in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 117, 114-124.
- DRENTH, E. & O. BRINKKEMPER, 2001. In de roos geschoten. De pijl van Weerdinge en vuurstenen pijlpunten in de bronstijd van Nederland. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 118, 119-137.
- DRENTH, E. & O. BRINKKEMPER, 2002. Houten bijstelen en lanspuntschachten uit de bronstijd in Nederland, met speciale aandacht voor hun symbolische betekenis. *Lunula* X, 19-25.
- DRENTH, E. & E. LOHOF, 2005. Heuvels voor de doden. Begraavingen en grafritueel in bekertijd, vroege en midden-bronstijd. In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, Bert Bakker, 433-454.
- EARLE, T., J. LING, C. UHNĚR, Z. STOS-GALE & L. MELHEIM, 2015. The political economy and metal trade in Bronze Age Europe: understanding regional variability in terms of comparative advantages and articulations. *European Journal of Archaeology* 18, 633-657.
- EDELMAN, C.H., 1943. *De geschriften van Harm Tiesing over den landbouw en het volksleven van Oostelijk Drenthe*. Assen, Van Gorcum & Comp.
- ES, W.A. VAN, 2008. De sleutel van Dorkwerd en het Groninger Museum. In: W.A. van Es, E. Knol, G. Kortekaas & A. Nieuwhof (red.), *Om een profiel der afgraving te bezien. Na 100 jaar terug naar Dorkwerd* (Jaarverslagen van de Vereniging voor Terponderzoek 92). Groningen, Vereniging voor Terpenonderzoek, 9-16.
- ES, W.A. VAN, 2013. De vroegmiddeleeuwse grafvelden van Drenthe. In: J. Habets, P. den Hengst, S. Mooijman, B. Westerink & S. van der Zee (red.), *Proefsleuven. Schetsen van de Drentse archeologie*, z. pl., Drents Prehistorische Vereniging, 165-215.
- ES, W.A. VAN & R.P. SCHOEN, 2007/2008. Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Zweeloo. *Palaeohistoria* 49/50, 795-935.
- FALKENSTEIN, F., 2006/2007. Gewalt und Krieg in der Bronzezeit Mitteleuropas. *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 47/48, 33-52.
- FOKKENS, H. & D. FONTIJN, 2013. The Bronze Age in the Low Countries. In: H. Fokkens & A. Harding (eds.), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford, Oxford University Press, 550-570.
- FOKKENS, H., P. VALENTIJN & D. FONTIJN, 2013. Archaeology from the Dutch twilight zone. In: S. Bergerbrant & S. Sabatini (eds.), *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. Oxford, Archaeopress, 531-540.
- FONTIJN, D., 2003. *Sacrificial landscapes: cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300-600 BC*. Leiden, dissertatie Universiteit Leiden.
- FONTIJN, D., 2005. Giving up weapons. In: M. Parker Pearson & I.J.N. Thorpe (eds.), *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory. Proceedings of a Prehistoric Society Conference at Sheffield University* (BAR International Series 1374). Oxford, Archaeopress, 145-154.
- FONTIJN, D., 2010. Mittelbronzezeitliche Kriegergräber und Waffendeponierungen in Nordbelgien und den Niederlanden. In: A. Krenn-Leeb, H.-J. Beier, E. Classen, F. Finkelstein & S. Schwenzer (Hrsg.), *Mobilität, Migration und Kommunikation während des Neolithikums und der Bronzezeit*. (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 53). Langenweissbach, Beier & Beran, 161-169.
- FREUDENBERG, M. & L. GLASER, 2022. Der Fund von Riesebusch, Gemeidende Ratekau, Kreis Ostholstein. In: F. Klimscha & L. Wiggering (Hrsg.), *Die Erfindung der Götter. Steinzeit im Norden*. Petersberg, Michael Imhof Verlag, 336-339.
- FYLLINGEN, H., 2003. Society and violence in the Early Bronze Age: an analysis of human skeletons from Nord-Trøndelag, Norway. *Norwegian Archaeological Review* 36 (1), 27-43.
- GENTILE, V. & A.L. VAN GIJN, 2019. Anatomy of a notch. An in-depth experimental investigation and interpretation of combat traces on Bronze Age swords. *Journal of Archaeological Science* 105, 130-143.
- GEORGANAS, I., 2018. 'Warrior graves' versus warrior graves in the Bronze Age Aegean. In: C. Horn & K. Kristansen (eds.), *Warfare in Bronze Age society*. Cambridge, Cambridge University Press, 189-197.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1930. *Die Bauart der Einzelgräber. Beitrag zur Kenntnis der älteren individuellen Grabhügelstrukturen in den Niederlanden I-II* (Mannus-Bibliothek 44-45). Leipzig, Verlag Curt Kabitzsch.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1932. Een germaansch tempel- of kapelrayon te Looveen bij Wijster, gem. Beilen? *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 50, 51-63.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1943a. Opgravingen in Drenthe. In: J. Poortman (red.), *Drente. Een handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen* I, Meppel, J.A. Boom en zoon, 397-564.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1943b. Oudheidkundige aantekeningen over Drentsche vondsten (X). *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 61, 93-139.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1944. Grafheuvelste Zwaagdijk, gem. Wervershoof, N.-H., *West-Friesland's Oud en Nieuw* XVII, 121-131.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1960. Herdenking van Vere Gordon Childe. *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (1959-1960)*, 372-382.
- GINKEL, E. VAN, S.W. JAGER & W.A.B. VAN DER SANDEN, 2005. *Hunebedden. Monumenten van een Steentijdcultuur*. Abcoude, Uniepers.
- GINKEL, E. VAN & L. VERHART, 2009. *Onder onze voeten. De archeologie van Nederland*. Amsterdam, Bert Bakker.

- GLASBERGEN, W., 1954. Barrow excavations in the Eight Beatitudes. The Bronze Age cemetery between Toterfout & Halve Mijl, North Brabant, II. The implications. *Palaeohistoria* III, 1-204.
- GLASBERGEN, W., 1971. Graves containing beakers with protruding foot (Inventaria Archaeologica/The Netherlands 1. Set NL 1 - NL 10). Bonn, Rudolf Habelt Verlag.
- GIJN, A. VAN, 2010. *Flint in focus. Lithic biographies in the Neolithic and the Bronze Age*. Leiden, Sidestone Press.
- HANSEN, S., 2016. 'Arm und Reich' in der Bronzezeit Europas. In: H. Meller, H.P. Hahn, R. Jung & R. Risch (Hrsg.), *Arm und Reich - Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften*. 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 14/1). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 197-217.
- HAPEREN, M.C., 2017. *In touch with the dead: Early Medieval grave reopenings in the Low Countries*. Universiteit Leiden, dissertatie.
- HARTMANN, A., 1970. *Prähistorische Goldfunde aus Europa* (Studien zu den Anfängen der Metallurgie 3). Berlin, Gebr. Mann Verlag.
- HARTMANN, A., 1982. *Prähistorische Goldfunde aus Europa, II. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung* (Studien zu den Anfängen der Metallurgie 5). Berlin, Gebr. Mann Verlag.
- HAVEMAN, E., & J.A. SHERIDAN, 2005/2006. The Exloo necklace: new light on an old find. *Palaeohistoria* 47/48, 101-139.
- HELMS, M.W., 1988. *Ulysses' sail. An ethnographic odyssey of power, knowledge, and geographical distance*. Princeton, Princeton University Press.
- HENGST, P. den, 2013. De archeologische opgraving (1964) in de Grote Kerk van Emmen. Sporen van het vroege christendom in Zuidoost-Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 130, 117-156.
- HIELKEMA, J.B., 2016. *Plangebied Strijkijzer in Borger, gemeente Borger-Odoorn; archeologisch vooronderzoek: een proefsleuvenonderzoek* (RAAP-rapport 3172). Weesp, RAAP.
- HIELKEMA, J.B., 2024a. *Plangebied Daalkampen fase 2a en fase 2b, gemeente Borger-Odoorn, een archeologische opgraving* (RAAP-rapport 4405). Weesp, RAAP.
- HIELKEMA, J.B., 2024b. *Plangebied Esdalcollegete Borger, gemeente Borger-Odoorn, een archeologische opgraving* (RAAP-rapport 6622). Weesp, RAAP.
- HUISMAN, D.J., J. VAN DER LAAN, B. VAN OS, D. NGAN-TILLARD & I. JOOSTEN, 2012. Resultaten van fysisch-chemisch onderzoek aan de glazen kralen. In: K. van Straten & B. Fermin, *Het urnenveld van Leesten-Meijerink. Archeologisch onderzoek naar een ritueel landschap uit de ijzertijd en bewoningssporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd bij de erven Wekenstro en Meijerink bij Zutphen* (Zutphense Archeologische Publicaties 70). Zutphen, Gemeente Zutphen, 72-80.
- JAKOB-FRIESEN, G., 1967. *Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens* (Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 17). Hildesheim, August Lax.
- JANSSEN, L.J.F., 1848. *Drentsche Oudheden*. Utrecht, Kemink en zoon.
- JANTZEN, D., J. ORSCHIEDT, J. PIEK, T. TERBERGER (Hrsg.), 2014. *Tod im Tollensetal - Forschungen zu den Hinterlassenschaften eines bronzezeitlichen Gewaltkonfliktes in Mecklenburg-Vorpommern 1* (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte in Mecklenburg-Vorpommern 50), Schwerin, Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern, 239-252.
- JEŽEK, M., 2017. *Archaeology of touchstones. An introduction based on finds from Birka, Sweden*. Leiden, Sidestone Press.
- JOCKENHÖVEL, A., 1980. *Die Rasiermesser in Westeuropa (Westdeutschland, Niederlande, Belgien, Luxemburg, Frankreich, Grossbritannien und Irland)* (Prähistorische Bronzefunde VIII.3). München, Beck.
- JOCKENHÖVEL, A., 2013. Germany in the Bronze Age. In: H. Fokkens & A. Harding (eds.), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford, Oxford University Press, 723-745.
- JONGMANS, A. G., M.W. VAN DEN BERG, M. P. W. SONNEVELD, G. J. W. C. PEEK & R. M. VAN DEN BERG VAN SAPAROE (red.), 2013. *Landschappen van Nederland, geologie, bodem en landgebruik*. Wageningen, Academic Publishers.
- JUNGHANS, S., E. SANGMEISTER & M. SCHRÖDER, 1960. *Metallanalysen kupferzeitlicher und frühbronzezeitlicher Bodenfunde aus Europa* (Studien zu den Anfängen der Metallurgie I). Berlin, Verlag Gebr. Mann.
- KAREL, E.H., 2002. Harm Tiesing over arbeiders en sociale kwesties. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 119, 39-61.
- KEGLER, J.F. (Red.), 2013. *Land der Entdeckungen. Die Archäologie des friesischen Küstenraums/Land van ontdekkingen. De archeologie van het Friese kustgebied*. Aurich, Ostfriesische Landschaft.
- KIBBERT, K., 1980. *Die Äxte und Beile im mittleren Westdeutschland I* (Prähistorische Bronzefunde IX:10). München, Beck.
- KLOK, R.H., 1979. *Hunebedden in Nederland. Zorgen voor morgen*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck.
- KOCH, U., 1997. Polychrome Perlen in Württemberg/Nordbaden. In: U. von Freeden & A. Wiczorek (eds.), *Perlen: Archäologie, Techniken, Analysen: Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994* (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 1). Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 143-148.
- KOOI, P.B., 1974. De orkaan van 13 november 1972 en het ontstaan van 'hoefijzervormige' grondsporen. *Helinium* XIV, 57-65.
- KOOI, P.B., 1979. *Pre-Roman urnfields in the North of the Netherlands*. Groningen, Wolters Noordhoff.

- KOOI, P.B., 1987. Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1984. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 103, 145-150.
- KOOI, P.B. & O.H. HARSEMA (red.), 1987. Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1985. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 104, 166-172.
- KRISTIANSEN, K., 1984. Krieger und Häuptling in der Bronzezeit Dänemarks. Ein Beitrag zur Geschichte des bronzezeitlichen Schwertes. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 31, 187-208.
- KRISTIANSEN, K., 1999. The emergence of warrior aristocracies in later European prehistory and their long-term history. In: J. Carman & A. Harding (eds.), *Ancient warfare. Archaeological perspectives*. Stroud, Sutton Publishing, 175-189.
- KRISTIANSEN, K., 2007. The rules of the game. Decentralised complexity and power structures. In: S. Kohring & S. Wynne-Jones (eds.), *Socialising complexity: Approaches to power and interaction in the archaeological record*. Oxford, Oxbow Books, 60-75.
- KRISTIANSEN, K., 2010. Decentralized complexity: The case of Bronze Age Northern Europe. In: T.D. Price & G.M. Feinman (eds.), *Pathways to Power*. New York, Springer-Verlag, 169-192.
- KRISTIANSEN, K., 2018. The rise of Bronze Age peripheries and the expansion of international trade. In: K. Kristiansen, T. Lindkvist & J. Myrdal (eds.), *Trade and civilisation. Economic networks and cultural ties, from prehistory to the Early Modern Era*. Cambridge, Cambridge University Press, 108-136.
- KRISTIANSEN, K. & T.B. LARSSON, 2005. *The rise of Bronze Age society. Travels, transmissions and transformations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- KRISTIANSEN, K. & P. SUCHOWSKA-DUCKE, 2015. Connected histories: the dynamics of Bronze Age interaction and trade 1500-1100 BC. *Proceedings of the Prehistoric Society* 81, 361-392.
- LANGBROEK, M., 2019. Beads from Dorestad. In: A. Willemsen & H. Kik (eds.), *Dorestad and its networks: communities, contact and conflict in early medieval Europe* (Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities 25), Leiden, Sidestone Press, 55-99.
- LANTING, J.N., 2007/2008. De NO-Nederlandse/NW-Duitse Klokbekergroep; culturele achtergrond, typologie van het aardewerk, datering, verspreiding en grafritueel. *Palaeohistoria* 49/50, 11-326.
- LANTING, J.N., 2015a. Vuurstenen pijlpunten uit Klokbekperiode en Bronstijd in Nederland en NW-Duitsland. In: J.N. Lanting, *Kritische nabeschouwingen*. Groningen, Barkhuis, 137-173.
- LANTING, J.N., 2015b. De graven met Frankische beugelfibulae van Weerdinge en Emmerveld. In: J.N. Lanting, *Kritische nabeschouwingen*, Groningen, Barkhuis, 231-241.
- LANTING, J.N., B.W. KOOI, W.A. CASPARIE & R. VAN HINTE, 1999. Bows from the Netherlands. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 42, 7-10.
- LANTING, J.N. & J. VAN DER PLICHT, 2001/2002. De ¹⁴C-Chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie IV: bronstijd en vroege ijzertijd. *Palaeohistoria* 43/44, 117-262.
- LANTING, J.N., W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS, 2001. Eindeijk de hond in de pot gevonden. *Paleo-Aktueel* 12, 80-84.
- LAUX, F., 1971. *Die Bronzezeit in der Lüneburger Heide* (Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 18). Hildesheim, August Lax Verlag.
- LAUX, F., 1996. Tracht und Schmuck der Frauen und Männer. In: G. Wegner (Hrsg.), *Leben - Glauben - Sterben. Bronzezeit in Niedersachsen*. Oldenburg, Isensee Verlag, 95-116.
- LAUX, F., 2000. *Die Äxte und Beile in Niedersachsen I (Flach-, Randleisten- und Absatzbeile)* (Prähistorische Bronzefunde Abt. IX, 23). Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- LAUX, F., 2009. *Die Schwerter in Niedersachsen* (Prähistorische Bronzefunde Abt. IV, 17). Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- LINDE, C.M. VAN DER, 2023. Grafheuvels en rituele aspecten uit het laat-neolithicum en de bronstijd. In: T.J. ten Anscher, S. Knippenberg, C.M. van der Linde, W. Roessingh & N.W. Willemse (red.), *Doorbraken aan de Rijn. Een Swifterbantgehucht, een Hazendonk-nederzetting en erven en graven uit de bronstijd in Medel-Roeskamp* (RAAP-rapport 6519/Archol rapport 42/ADC rapport 6150/BAAC Rapport A-16.0207). Weesp/Leiden/Amersfoort/'s-Hertogenbosch, RAAP/Archol/ADC/BAAC, 1371-1590.
- LING, J., E. HJÄRTHNER-HOLDAR, L. GRANDIN, Z. STOS-GALE, K. KRISTIANSEN, A.L. MELHEIM, G. ARTIOLI, I. ANGELINI, R. KRAUSE & C. CANOVARO, 2019. Moving metals IV: Swords, metal sources and trade networks in Bronze Age Europe. *Journal of Archaeological Science: Reports* 26. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.05.002>
- LOCKHOFF, N. & E. PERNICKA, 2014. Archaeometallurgical investigations of Early Bronze Age gold artefacts from Central Germany including gold from the Nebra hoard. In: H. Meller, R. Risch & E. Pernicka (Hrsg.), *Metalle der Macht - Frühes Gold und Silber. 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 11/1). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 223-235.
- LOHOF, E., 1991. *Grafritueel en sociale verandering in de bronstijd van Noordoost-Nederland*. Amsterdam, dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- LOHOF, E., 2000. Dodenhuisjes, brandstapels en heilige huisjes. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 117, 144-159.
- LOHOF, E., 2013. Hoe het brons Drenthe veroverde. In: J. Habets, P. den Hengst, S. Mooijman, B. Westerink & S. van der Zee (red.), *Proefsleuven - schetsen van de Drentse archeologie*. z.pl., Drents Prehistorische Vereniging, 99-121.
- LOUWE KOOIJMANS, L.P., 1993. An Early/Middle Bronze Age multiple burial at Wassenaar, the Netherlands. *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 1-20.
- LOUWE KOOIJMANS, L.P., P.W. VAN DEN BROEKE, H. FOKKENS & A. VAN GIJN (red.), 2005. *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, Bert Bakker.
- LOUWE KOOIJMANS, L.P., K. HÄNNINEN & C.E. VERMEEREN, 2001. Artefacten van hout. In: L.P. Louwe Kooijmans (red.),

- Archeologie in de Betuweroute: Hardinxveld-Giessendam De Bruin. Een kampplaats uit het Laat-Mesolithicum en het begin van de Swifterbant-cultuur (5500-4450 v.Chr.) (Rapportage Archeologische monumentenzorg 88). Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 435-477.
- LOUWE KOOIJMANS, L.P., C.E. VERMEEREN & A.M.I. VAN WAVEREN, 2001. Artefacten van hout en vezels. In: L.P. Louwe Kooijmans (red.), *Archeologie in de Betuweroute: Hardinxveld-Giessendam Polderweg. Een mesolithisch jachtkamp in het rivierengebied (5500-5000 v.Chr.)* (Rapportage Archeologische monumentenzorg 83). Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 379-418.
- MA, H., J. HENDERSON, Y. SABLEROLLES, S. CHENERY & J. EVANS, 2023. *Early Medieval glass production in the Netherlands* (Nederlandse Archeologische Rapporten 81). Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- MELLER, H., 2010. Nebra: Vom Logos zum Mythos - Biographie eines Himmelbildes. In: H. Meller & F. Bertemes (Hrsg.), *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16. - 21. Februar 2005* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 5). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 23-73.
- MELLER, H., 2013. Der Hortfund von Nebra im Spiegel frühbronzezeitlicher Deponierungssitten. In: H. Meller, F. Bertemes, H.-R. Bork & R. Risch (Hrsg.), *1600 - Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 9). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 493-526.
- MELLER, H., 2014. Die neolithischen und bronzezeitlichen Goldfunde Mitteldeutschlands - eine Übersicht. In: H. Meller, R. Risch & E. Pernicka (Hrsg.), *Metalle der Macht - Frühes Gold und Silber. 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11/II), Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 611-716.
- MELLER, H., 2017. Armies in the Early Bronze Age? An alternative interpretation of Únětice Culture hoards. *Antiquity* 91, 1529-1545.
- MELLER, H., 2019a. Princes, armies, sanctuaries. The emergence of complex authority in the Central German Únětice culture. *Acta Archaeologica* 90, 39-79.
- MELLER, H., 2019b. Vom Herrschaftszeichen zum Herrschaftsornat. Zur Entstehung des goldenen Ringschmucks in Mitteleuropa. In: H. Meller, S. Kimmig-Völkner & A. Reichenberger (Hrsg.), *Ringe der Macht. Internationale Tagung vom 09. bis 10. November 2018 in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 21/I). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 283-300.
- MELLER, H. & K. MICHEL, 2021. *Griff nach den Sternen. Nebra, Stonehenge, Babylon: Reise ins Universum der Himmelscheibe*. Berlin, Propyläen.
- MELLER, H. & M. SCHEFZIK (Hrsg.), 2020. *Die Welt der Himmelscheibe von Nebra - Neue Horizonte*. Halle/Saale, Wbg Theiss.
- MODDERMAN, P.J.R., 1971. Beaker pottery from hunebed D19 near Drouwen, prov. Drenthe. *Analecta Praehistorica Leidensia* 4, 4-51.
- NICOLAY, J., 2023. Sieraden, gordels en wapens: het uitdrukken van culturele en religieuze relaties (3e-8e eeuw). In: J. Nicolay & R. van Eerden (red.), *Noord-Holland in het 1e millennium*. Zandvoort, BLKVLD Uitgevers, 516-604.
- NUNN, P., 2018. *The edge of memory. Ancient stories, oral tradition and the post-glacial world*, London, Bloomsbury Publishing Plc.
- OSGOOD, R., 2005. The dead of Tormarton - Middle Bronze Age combat victims. In: M. Parker Pearson & I.J.N. Thorpe (eds.), *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory. Proceedings of a Prehistoric Society Conference at Sheffield University* (BAR International Series 1374). Oxford, Archaeopress, 139-144.
- PEEK, C. & A. SIEGMÜLLER, 2016. Nadelröhrchen - ein praktisches Accessoire der Frauen in karolingischer Zeit. *Archäologie in Niedersachsen* 19, 62-64.
- PLEYTE, W., 1883. *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten - Drenthe*. Leiden, E.J. Brill.
- PRONK, E.C., 2015. *Van palenkrans tot palissade. Een opgraving van een grafveld uit het Laat Neolithicum en de Midden tot Late Bronstijd en een herenhof uit de Merovingische tijd. Plangebied De Steenbri 3 te Vasse, gemeente Tubbergen* (RAAP-rapport 2836). Weesp, RAAP.
- PRUMMEL, W., 2006. Bronze Age dogs from graves in Borger (Netherlands) and Dimini (Greece). In: L.M. Snyder & E.A. Moore (eds.), *Dogs and people in social, working, economic or symbolic interaction. Proceedings of the 9th conference of the International council of archaeozoology, Durham, August 2002*, Oxford, Oxbow Books, 67-76.
- RAEMAEKERS, D.C.M., 2023. Hunebed D29 geeft eerste geheimen prijs, *Kwartaalblad Stichting Het Drentse Landschap* 119 (sept.), 24-26.
- SAHLINS, M.D., 1963. Poor man, rich man, big-man, chief: political types in Melanesia and Polynesia. *Comparative Studies in Societies and History* 5(3), 285-303.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER (red.), 1988. Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1986. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 105, 202-205.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 1989. Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1987. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 106, 187-191.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 1990a. Addendum. In: W.A.B. van der Sanden (red.), *Mens en moeras. Veenlijken in Nederland van de bronstijd tot en met de Romeinse tijd*. Assen, Drents Museum, 230-233.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 1990b. Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1988. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107, 232-234.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER (red.), 1996. Archeologie in Drenthe 1993-1994. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 113, 179-197.

- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 2015. *In het spoor van Lukis en Dryden. Twee Engelse oudheidkundigen tekenen Drentse hunebedden in 1878*, Utrecht, Matrijs.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 2018. *Geschiedenis van Drenthe. Een archeologisch perspectief*. Assen, Van Gorcum.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 2021. Op zoek naar het urnenveld van Borger. In: S. Arnoldussen, M.T.C. Hendriksen, E.H.L.D. Norde & N. de Vries (red.), *Metaaltijden 8. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*. Leiden, Sidestone Press, 103-115.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 2022. Het veenlijk van Emmer-Erfscheidenveen. De stand van zaken anno 2022. In: J. van der Leije, E.H.L.D. Norde, B. Steffens & K.M. de Vries (red.), *Metaaltijden 9. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*. Leiden, Sidestone Press, 65-80.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER & S. ARNOLDUSSEN, 2017. Een Sögel-Wohlde-zwaard uit het dal van het Oude Diep bij Echten (Dr.). *Paleo-Aktueel* 28, 17-25.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER & O. FLORISSON, 2021. Keiendelvers en hun bijvangsten. Een onderzoek naar de opmerkelijke vondsten rondom Buinen in de periode 1885-1907. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 138, 107-170.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER & B. VAN OS, 2022. Koper, lood en tin – een uitzonderlijk kralensnoer uit de late bronstijd uit Borger. *Paleo-aktueel* 32, 43-50.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER & L. SMITS, 2023. Eenzaam kind – een solitaire urnbegroaving in het Hunzedal nabij Borger. In: S. Arnoldussen, J. van der Leije en K.M. de Vries (red.), *Metaaltijden 10. Bijdragen tot de studie van de metaaltijden*. Leiden, Sidestone Press, 57-64.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER & E. TAAYKE, 1995. Aardewerk uit natte context in Drenthe: 1100 v.Chr. tot 500 na Chr. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 112, 149-186.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER & V.T. VAN VILSTEREN (red.), 1999. Archeologie in Drenthe 1995-1997. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 116, 163-188.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, V.T. VAN VILSTEREN & G. LUGTHART, 2016. Met uitzicht op het oosten. Een grafveld uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen in Bronneger. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 133, 125-143.
- SCHMIDT, J.-P., 1993. *Studien zur jüngeren Bronzezeit in Schleswig-Holstein und dem nordelbischen Hamburg* (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 15/1-2). Bonn, Rudolf Habelt.
- SCHONEVELD, J., 1988. Grafheuvel-onderzoek in de omgeving van Borger, *De Zwerfsteen* 2 (2), 5-17.
- SCHONEVELD, J., 1994. De prehistorie en vroege middeleeuwen. In: R. Ootjers (eindred.), *Geschiedenis van Borger*, Meppel/Amsterdam, Boom, 23-60.
- SCHULZE-DÖRRLAMM, M., 2021. Die Friesen und das Friesenviertel in Mainz aus etwas anderer Sicht. In: M. Gierszewska-Noszczyńska & L. Grunwald (Hrsg.), *Zwischen Machtzentren und Produktionsorten. Wirtschaftsaspekte von der römischen Epoche bis in das Hochmittelalter am Rhein und seinen Nachbarregionen* (RGZM – Tagungen 45). Mainz, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 347-358.
- SCHWARZ, R., 2014. Goldene Schläfen- und Lockenringe – Herrschaftsinsignien in bronzezeitlichen Rangegesellschaften Mitteldeutschlands. Überlegungen zur Gesellschaft der Aunjetitzer Kultur. In: H. Meller, R. Risch & E. Pernicka (Hrsg.), *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber. 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale)* (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11/II). Halle/Saale, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 717-742.
- SIEGMANN, M., 2003. *Bunte Pracht – Die Perlen der frühmittelalterlichen Gräberfelder von Liebenau, Kreis Nienburg/Weser, und Dörverden, Kreis Verden/Aller. Chronologie der Gräber, Entwicklung und Trageweise des Perlenschmucks, Technik der Perlen*, Teil 2 (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 28). Langenweissbach, Beier & Beran.
- SIEGMANN, M., 2004. *Bunte Pracht – Die Perlen der frühmittelalterlichen Gräberfelder von Liebenau, Kreis Nienburg/Weser, und Dörverden, Kreis Verden/Aller. Chronologie der Gräber, Entwicklung und Trageweise des Perlenschmucks, Technik der Perlen*, Teil 3 (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 28). Langenweissbach, Beier & Beran.
- SIEGMANN, M., 2005. *Bunte Pracht – Die Perlen der frühmittelalterlichen Gräberfelder von Liebenau, Kreis Nienburg/Weser, und Dörverden, Kreis Verden/Aller. Chronologie der Gräber, Entwicklung und Trageweise des Perlenschmucks, Technik der Perlen*, Teil 4 (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 28). Langenweissbach, Beier & Beran.
- SIEGMUND, F., 1998. Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg (Rheinische Ausgrabungen 34), Bonn/Keulen, Rudolf Habelt Verlag/Rheinland-Verlag.
- SODE, T. & C. FEVEILE, 2002: Segmenterede metalfolierede glasperler og blaeste hule glasperler med metalbelægning fra markedspladsen i Ribe. *By, marsk og geest* 14, 5-14.
- SOPP, M., 1999. *Die Wiederaufnahme älterer Bestattungsplätze in den nachfolgenden vor- und frühgeschichtlichen Perioden in Norddeutschland*. Bonn, Dr. Rudolf Habelt Verlag.
- SPEK, T., 2004. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht, Matrijs.
- SPROCKHOFF, E., 1927. Die ältesten Schwertformen Niedersachsens. *Prähistorische Zeitschrift* 18, 123-141.
- SPROCKHOFF, E., 1941. Niedersachsens Bedeutung für die Bronzezeit Westeuropas. Zur Verankerung einer neuen Kulturprovinz. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 31(2), 1-138.
- STEIN, F., 1967. *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Berlin, De Gruyter.
- TIESING, H., 1929. Van een paar bergjes. *Provinciale Groninger Hazelhoff's Almanak voor het jaar 1929*, 89-96.
- THEUNISSEN, E.M., 1999. *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*. Leiden, dissertatie Universiteit Leiden.
- THEUWS, F., 2012. De Kattenberg te Bergeijk. Een behekste heuvel en haar geheim ontfoetseld? *lnBrabant* 3, 56-65.

- THRANE, H., 2001. Why did the rainbow end at Drouwen – if it did? In: W.H. Metz, B.L. van Beek & H. Steegstra (eds.), *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*. Groningen/Assen, Metz, Van Beek & Steegstra, 551-560.
- TREHERNE, P., 1995. The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze Age Europe. *Journal of European Archaeology* 3(1), 105-144.
- THÖRLE, S., 2001. *Gleicharmige Bügelfibeln des frühen Mittelalters* (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 81). Bonn, Habelt Verlag.
- UFKES, A., 2005. *Een archeologische begeleiding op het terrein van het Hunebedcentrum te Borger, gemeente Borger-Odoorn (Dr.)* (ARC-publicaties 140). Groningen, ARC.
- VANDKILDE, H., 1996. *From stone to bronze. The metalwork of the late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark* (Jutland Archaeological Society Publications XXXII). Aarhus, Jutland Archaeological Society.
- VANDKILDE, H., 2010/2011. Cultural perspectives on the beginnings of the Nordic Bronze Age. *Offa* 67/68, 51-77.
- VANDKILDE, H., 2014. Breakthrough of the Nordic Bronze Age: transcultural warriorhood and a Carpathian crossroad in the sixteenth century BC. *European Journal of Archaeology* 17(4), 602-633.
- VANDKILDE, H., S. HANSEN, K. KOTSAKIS, K. KRISTIANSEN, J. MÜLLER, J. SOFAER & L. STIG SØRENSEN, 2015. Cultural mobility in Bronze Age Europe. In: P. Suchowska-Ducke, S. Scott Reiter & H. Vandkilde (eds.), *Forging Identities. The mobility of culture in Bronze Age Europe. Report from a Marie Curie project 2009-2012 with concluding conference at Aarhus University, Moesgaard 2012*, vol. 1 (BAR International Series 2771). Oxford, Archaeopress, 5-37.
- VEEN, M. VAN DER & J.N. LANTING, 1989. A group of tumuli on the 'Hooghalen' estate near Hijken (municipality of Beilen, province of Drenthe, the Netherlands). *Palaeohistoria* 31, 191-234.
- VERHART, L., 2019. Jager wordt boer. 10.000-3000 v.Chr. Voorhistorische erfenis. *Allard Pierson Mededelingen* 120 (Van Nijl tot Amstel), 9-10.
- VERHART, L., 2020. Apart en later toch samen. Antropologische verenigingen in Nederland en de archeologie. In: V.T. van Vilsteren, J.R. Beuker, P.W. van den Broeke & E.M. Theunissen (red.), *Overpeinzingen op een vuilnisbelt. Liber amicorum aangeboden aan Wijnand van der Sanden ter gelegenheid van zijn afscheid als conservator bij het Drentse Museum*. Groningen, Barkhuis, 15-25.
- VERSELT, H.J. & M. SCHROOR, 2001. *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust - 1811-1813*. Groningen, Heveskes Uitgevers.
- VERSELT, H.J. & M. SCHROOR, 2005. *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland 1819-1829*. Groningen/Veendam, Heveskes Uitgevers.
- VILSTEREN, V.T. VAN & W.A.B. VAN DER SANDEN, 2016. Volgaarne ter hand genomen. De aanstelling van Van Giffen bij het Drentse Museum in 1916. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 133, 91-102.
- WAALS, J.D. VAN DER (red.), 1966. Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1964. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 84, 207-218.
- WATERBOLK, H.T., 1982. Mobilität von Dorf, Ackerflur und Gräberfeld in Drenthe seit der Latènezeit. *Archäologisch Siedlungsforschungen auf der nordniederländischen Geest. Offa* 39, 97-137.
- WATERBOLK, H.T., 1985. Archeologie. In: J. Heringa, D.P. Blok, M.G. Buist & H.T. Waterbolk (red.), *Geschiedenis van Drenthe*. Meppel/Amsterdam, Boom, 15-90.
- WATERBOLK, H.T., 2009. *Getimmerd verleden. Sporen van vroege historische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel*. Groningen, Barkhuis.
- WATERBOLK, H.T., 2019. *Veranderend verleden - Mijn zoektocht naar structuur in onze voorgeschiedenis*. Groningen, Barkhuis.
- WIEBERDINK, G.L., 1990. *Historische Atlas Drenthe. Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000*. Den IJp, Robas Producties.
- WILLEMSSEN, A., 2009: *Dorestad, een wereldstad in de Middeleeuwen*. Zutphen, Walburg Pers.
- WIT, M.J.M. DE, 1997/1998. Elites in Drenthe? Een analyse van twaalf opmerkelijke Drentse grafinventarissen uit de vroege en het begin van de midden-ijzertijd. *Palaeohistoria* 39/40, 323-373.
- WIT, M.J.M. DE, G.M.A. BERGSMA, M. DALEMAN & M. ESSINK, 2009. *Een archeologische opgraving op plangebied 'Daalkampen II' fase 1 te Borger, gemeente Borger-Odoorn (Dr.)* (ARC-publicaties 189). Groningen, ARC.
- YPEY, J., 1959. De verspreiding van vroeg-middeleeuwse vondsten in Nederland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 9, 98-118.

BIJLAGE 1 - CATALOGUS VAN DE VROEGMIDDELEEUWSE GRAVEN

De hieronder gehanteerde systematiek van de beschrijving van de graven en hun inhoud is geïnspireerd op Van Es & Schoen 2007/2008. Omdat in geen enkel geval skeletresten in een grafkuil of -kist zijn waargenomen, blijft dat aspect onbenoemd. Voor de in 1927 blootgelegde graven is de nummering van Van Giffen (1930) aangehouden (1-38); de door Lanting in de jaren tachtig aangetroffen en deels onderzochte graven zijn vervolgens doorge-nummerd (39-61). In twee door Van Giffen vrijgelegde graven – zijn nrs. 29 en 30 – zijn in 1989 door Lanting nog vondsten aangetroffen. De fotografeerbare grafgiften zijn hier afgebeeld schaal 1:2 (foto's J.R. Beuker). Verder zijn de veldtekeningen van een groot aantal grafkuilen uit de campagnes van Lanting opgenomen (schaal 1:40) vanwege de details die ze vaak bevatten. De grafkuilen uit de opgraving van Van Giffen tonen dit soort details niet en dat geldt ook voor de schaal 1:100 ingetekende grafkuilen 53-61 uit de campagnes van Lanting.

Nr., verwijzend naar fig. 18 op p. 165.

- Globale oriëntatie van het graf.
- Afmetingen van de grafkuil: lengte x breedte (in m). De maten zijn berekend op basis van de veldtekeningen en dus niet exact. De meeste veldtekeningen zijn schaal 1:40; werkput 4 (1985, met de graven 53-61) is getekend schaal 1:100.
- Vorm van het kistspoor; afmetingen: lengte x breedte (in m).
- Bijzonderheden; hier wordt ook aangegeven als het graf niet nader of slechts ten dele is onderzocht.
- Grafgiften, ligging en beschrijving (maten in cm); bij de vondsten die zich in de collectie van het Drents Museum bevinden, wordt ook het inventarisnummer vermeld; de vondsten uit de periode 1985-1989 bevinden zich nog in het depot van het Groninger Instituut voor Archeologie.
- Geslacht van de dode voor zover dat uit de grafgiften is af te leiden; graven met een lengte tot 1,50 m zijn als kindergraven geïnterpreteerd.
- Datering van de grafgiften.

Graf 1

- W-O.
- 2,30 x 0,70.
-
-
- 1: fragment van ijzeren voorwerp (l. 6,4; 1927/VIII-1).
-
-

Graf 2

- W-O.
- 2,40 x 1,00.
-
-
- 1: fragment van ijzeren voorwerp, mes? (l. 9,1; 1927/VIII-2).
-
-

Graf 3

- W-O.
- 2,30 x 0,70.
-
-
- 1: fragment van ijzeren voorwerp, mes? (l. 8,0; 1927/VIII-3).
-
-

Graf 4

- W-O.
- 2,00 x 0,70.
-
-
- 1: 25 middelgrote, eenkleurige kralen (1927/VIII-4; zie bijdrage W. van Bommel – van der Sluijs in bijlage 2).
- Vrouwengraf.
- 750-850.

Graf 5

- W-O.
- 2,20 x 1,40.
-
- Dubbelgraf?
- 1: bronzen gelijkarmige beugelfibula (1927/VIII-5a, thans zoek): Thörle (2001: 184ff en Tafel 54:15): groep XIAA1, type Domburg (en varianten); PAN: gelijkarmige beugelfibula met randprofiel aan plastisch gevormde eindplaten (oog-haak), 01-01-14-20-08-02; 2: 68 kralen (1927/VIII-5b; zie bijdrage W. van Bommel – van der Sluijs in bijlage 2); 3-4: paar bronzen sleutels, plat, met ovale greep en puntcirkelversiering (l. 6,2 en 6,5; 1927/VIII-5c-d): cf. Van Es & Schoen 2007/2008: fig. 19:11.
- Vrouwengraf.
- 1: 750-900; 2: 750-850; 3-4: 750-850?

Graf 5

Graf 6

- a. W-O.
- b. (1,00) x 1,00.
- c.
- d. Slechts een gedeelte van het graf is opgegraven.
- e.
- f.
- g.

Graf 7

- a. W-O.
- b. (0,60) x 0,90.
- c.
- d. Slechts een gedeelte van het graf is opgegraven.
- e.
- f.
- g.

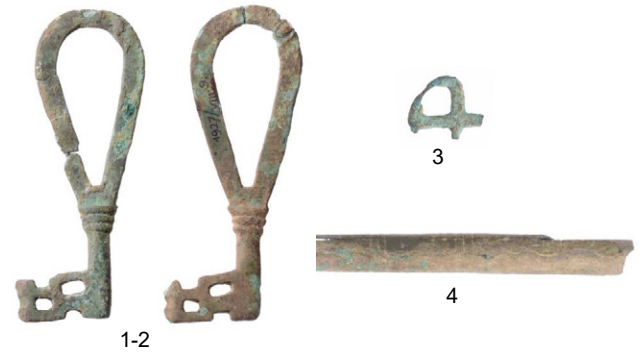
Graf 8

- a. W-O.
- b. 2,90 x 1,20.
- c.
- d.
- e.
- f.
- g.

Graf 9

- a. W-O.
- b. 3,10 x 0,90.
- c.
- d.
- e. 1-2: paar bronzen sleutels, plat en met ovale greep (l. 8,2; 1927/VIII-9a-b): cf. Van Es & Schoen 2007/2008: fig. 19:60; Den Hengst 2013: fig. 15: midden; 3: bronzen sierplaatje (l. 1,9; 1927/VIII-9c); 4: bronzen naaldenkoker (l. 8,8, diam. 0,9; 1927/VIII-9d); Van Es & Schoen 2007/2008: fig. 19:11; 5: ijzeren mes in leren schede (l. 13,5; 1927/VIII-9e); 6: 67 kralen (1927/VIII-9f; zie bijdrage W. van Bommel - van der Sluijs in bijlage 2).
- f. Vrouwengraf.
- g. 1-2: 750-850? 4: 760-810.

Graf 9

Graf 10

- a. W-O.
- b. 2,90 x 1,00.
- c.
- d.
- e. 1: ijzeren mes (l. 18,1; 1927/VIII-10).
- f.
- g.

Graf 11

- a. W-O.
- b. 2,70 x 1,10.
- c.
- d.
- e. 1: fragment van ijzeren mes (l. 13,2 cm; 1927/VIII-11).
- f.
- g.

Graf 12

- a. W-O.
- b. 2,70 x 0,80.
- c.
- d.
- e.
- f.
- g.

Graf 13

- a. W-O.
- b. 2,70 x 0,70.
- c.
- d.
- e. 1: fragment van ijzeren mes (l. 10,1; 1927/VIII-13).
- f.
- g.

Graf 14

- a. W-O.
- b. 2,40 x 0,90.
- c.
- d.
- e. 1: bronzen sleutel met kruisvorm binnen min of meerronde greep (l. 6,8; 1927/VIII-14a): cf. Stein 1967: 38 en Tafel 67:4; 2: fragmenten bronzen sierplaatje(?) (l. 1,8; 1927/VIII-14b); 3: fragment van bronzen naaldenkoker (l. 2,4; 1927/VIII-14c); 4: fragment van ijzeren mes (1927/VIII-14d, thans zoek).
- f. Vrouwengraf.
- g. 1: 750-850?

Graf 15

- a. W-O.
- b. 2,80 x 1,20.
- c. 2,45 x 0,50.
- d.
- e. 1: ijzeren gesp (1927/VIII-15, thans zoek); 2: fragmenten geoxideerd ijzer (1927/VIII-15, in 1944 verwijderd).
- f.
- g.

Graf 16

- a. W-O.
- b. 1,50 x 0,60.
- c.
- d.
- e. 1: fragmenten geoxideerd ijzer (1927/VIII-16, in 1944 verwijderd).
- f.
- g.

Graf 16a

- a. W-O.
- b. (1,50) x (0,80).
- c.
- d. Graf grotendeels verdwenen.
- e.
- f.
- g.

Graf 17

- a. W-O.
- b. 2,00 x 0,80.
- c. 1,70 x 0,42.
- d.
- e.
- f.
- g.

Graf 18

- a. W-O.
- b. 2,90 x 0,90.
- c. 2,30 x 0,40.
- d.
- e. 1: fragment ijzeren mes (1927/VIII-18, thans zoek); 2: fragmenten geoxideerd ijzer (1927/VIII-18, in 1944 verwijderd).
- f.
- g.

Graf 19

- a. W-O.
- b. 2,60 x 1,00.
- c.
- d.
- e.
- f.
- g.

Graf 20

- a. W-O.
- b. 2,50 x 0,80.
- c.
- d.
- e.
- f.
- g.

Graf 21

- a. W-O.
- b. 2,30 x 0,80.
- c.
- d.
- e.
- f.
- g.

Graf 22

- W-O.
- 1,70 x 0,70.
-
-
- 1: fragmenten van ijzeren voorwerp, mes(?) (l. gr. fragm. 7; 1927/VIII-22).
-
-

Graf 23

- W-O.
- 1,50 x 0,70.
-
-
- 1: fragment van ijzeren mes (l. 8,1; 1927/VIII-23).
- Kindergraf.
-

Graf 24

- W-O.
- 1,70 x 0,90.
-
- Oversnijdt graf 23.
-
-
-

Graf 25

- W-O.
- 1,60 x 0,70.
-
-
-
- Kindergraf?
-

Graf 26

- W-O.
- 2,40 x 1,00.
- 2,10 x 0,40.
-
- 1: ijzeren mes (1927/VIII-26, thans zoek).
-
-

Graf 27

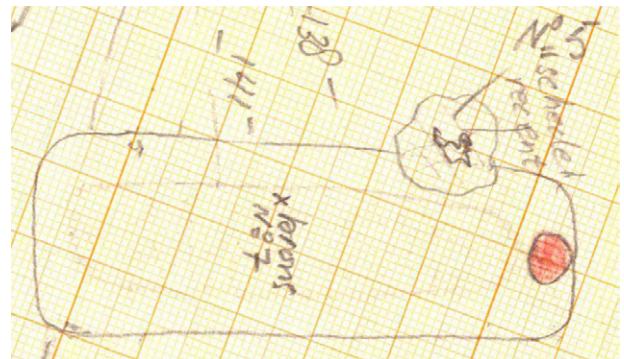
- W-O.
- 2,50 x 0,80.
-
-
-
-
-

Graf 28

- W-O.
- 1,90 x 0,90.
-
-
-
-
-

Graf 29

- W-O.
- 2,50 x (0,60); 1989: 2,80 x 1,00.
- 1989: 2,30 x 0,60.
- De grafkuil oversnijdt de ovale heuvelgreppel en wordt zelf oversneden door een kuiltje met daarin diverse menselijke schedelfragmenten (vondstnr. 5, zie p. 163);
- 1: bronzen naaldenkoker (l. 8,5, diam. 0,8; vondstnr. 7): cf. Van Es & Schoen 2007/2008: fig. 19:11; 2: fragment ijzeren mes (l. 8,5; vondstnr. 7); grotere steen aan ondereinde grafkuil waarover geen nadere informatie bekend is.
- Vrouwengraf.
- 1: 760-810.

1

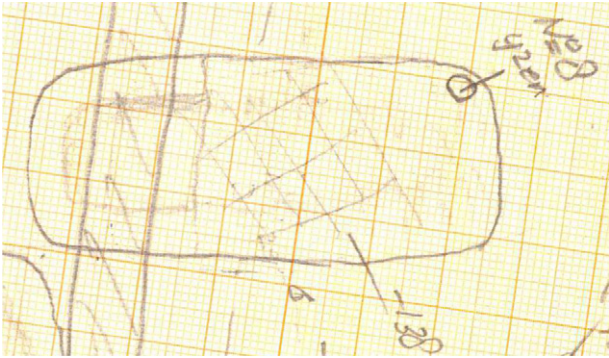

2

Graf 30

- W-O.
- 2,40 x 1,00; 1989: 2,50 x 1,10.
- 1989: (0,80) x 0,60.
- In 1989 is vastgesteld dat dit graf de ringsloot van de heuvel oversnijdt.
- 1: fragment van ijzeren mes (l. 11,2; 1927/VIII-30); 2: ijzeren 'prikkel' (l. 8,4; vondstnr. 8): cf. Van Es & Schoen 2007/2008: 807-808.
- Mannengraf.
-

Graf 30

Graf 31

- W-O.
- (1,20) x 0,60.
-
-
- 1: fragment bot (1927/VIII-31, thans zoek).
-
-

Graf 32

- NW-ZO.
- 1,80 x 0,60.
-
-
-
-
-

Graf 33. Zie nr. 38

Graf 34

- W-O.
-
-
- Veldtekening ontbreekt.
- 1: kraal (1927/VIII-34a; zie bijdrage W. van Bommel - van der Sluijs in bijlage 2); 2: fragment ijzeren mes (1927/VIII-34b; thans zoek); 3: fragment ijzeren mes (l. 12,1; 1927/VIII-34c).
- Kindergraf?
- 760-800?

Graf 34

Graf 35

- W-O.
-
-
- Veldtekening ontbreekt.
- 1: ijzeren gesp (h. 4; 1927/VIII-35).
-
-

Graf 36

-
- (?) x 1,20.
-
- Alleen in profieltekening A zichtbaar.
-
-
-

Graf 37

- W-O.
-
-
- Twijfelachtig graf.
-
-
-

Graf 38

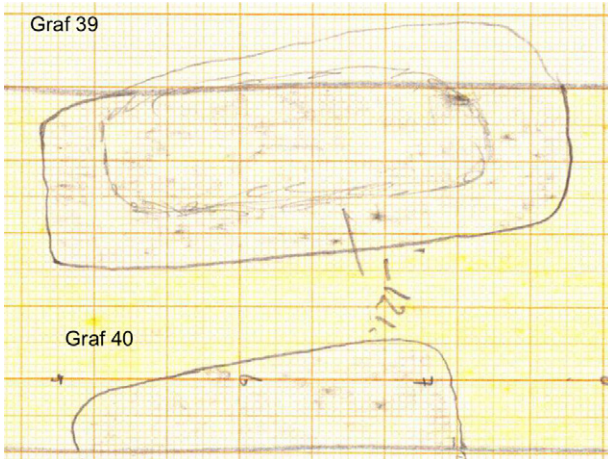
- NW-ZO?
-
-
- Ligt ter plaatse van veldtekening nr. 33.
-
-
-

Graf 39

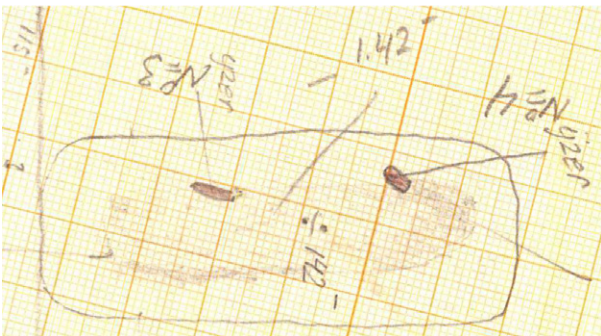
- W-O.
- 2,90 x (1,00).
- 2,10 x 0,70.
- Vrijgelegd in 1985 maar niet opgegraven.
-
-
-

Graf 40

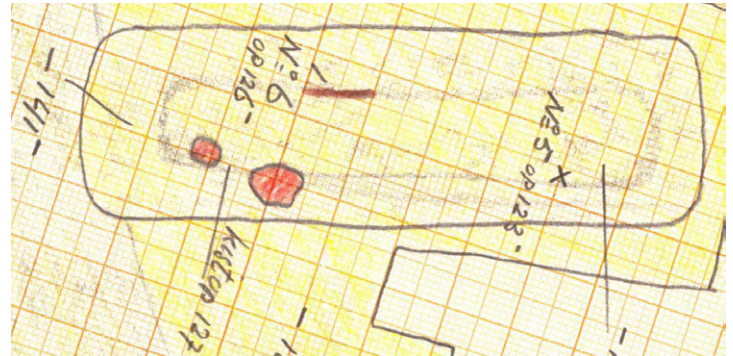
- W-O.
- 2,10 x (0,60).
-
- Deels vrijgelegd in 1985 maar niet onderzocht.
- Ter hoogte van dit graf zijn in 1989 twee 'losse' ijzeren voorwerpen aangetroffen; ze zijn nog in ingegipste toestand (vondstnrs. 10 en 11).
-
-

Graf 41

- W-O.
- 1985: 2,60 x 1,10; 1989: 2,80 x 1,00.
- 1989: 2,00 x 0,50.
- Oversnijdt de ringsloot van de heuvel.
- 1989: 1: ijzeren mes (l. 19,5; vondstnr. 3); 2: prikkelpunt met metalen ring (l. 11; vondstnr. 4): cf. Van Es & Schoen 2007/2008: fig. 19:17.
- Mannengraf.
-

Graf 41**Graf 42**

- W-O.
- 3,70 x 1,20.
- 3,00 x 0,50.
- Graf oversnijdt de ringsloot van de heuvel.
- 1: brok graniet (8,6 x 6 x 4,5) met daaraan vastgekoekt ijzerconcretie en niet-passende ijzerconcretie met daarin 'prikkelpunt' (l. 7,6?; vondstnr. 5); 2: fragment ijzeren mes (l. 17,3; vondstnr. 6); twee grotere stenen, waarover geen nadere informatie beschikbaar is.
- Mannengraf.
-

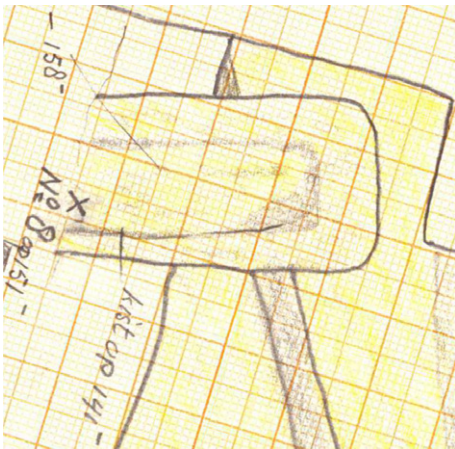

Graf 43

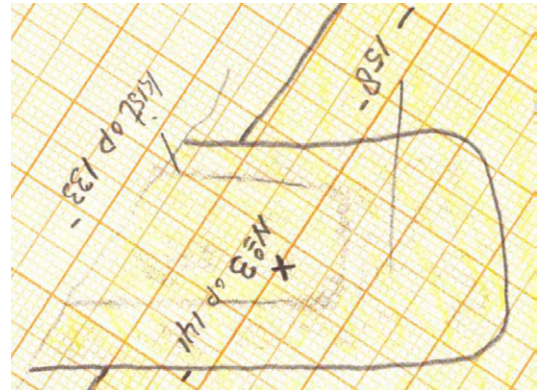
- W-O.
- (2,40) x 1,10.
- (2,00) x 0,60.
- Oversnijdt de heuvelgreppel; grafkuil slechts ten dele opgegraven.
- 1: fragment van ijzeren mes (l. 11,5; vondstnr. 9, thans drie stukken) en twee kleine fragmenten handgevormd aardewerk; twee grotere stenen waarover geen nadere informatie beschikbaar is.
- f.
- g.

Graf 44

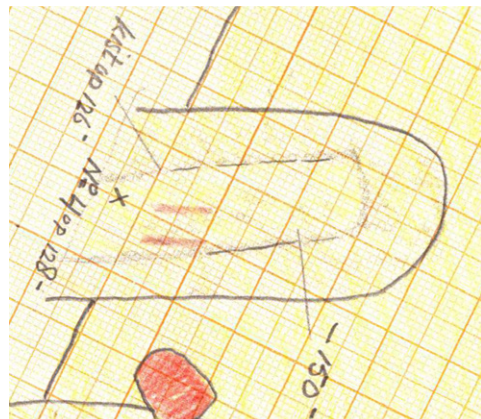
- W-O.
- (1,70) x 0,90.
- (1,30) x 0,50.
- Oversnijdt smal greppeltje; W-deel van de grafkuil vergraven.
- 1: fragment ijzeren mes (l. 3,2; vondstnr. 8).
- f.
- g.

Graf 45

- W-O.
- (2,00) x 1,00.
- (1,20) x 0,50.
- W-deel van de grafkuil vergraven.
- 1: peervormige ijzerconcretie, hol, oorspronkelijk 'prikkelpunt'? (l. 10,5; vondstnr. 3).
- Mannengraf.
- g.

Graf 46

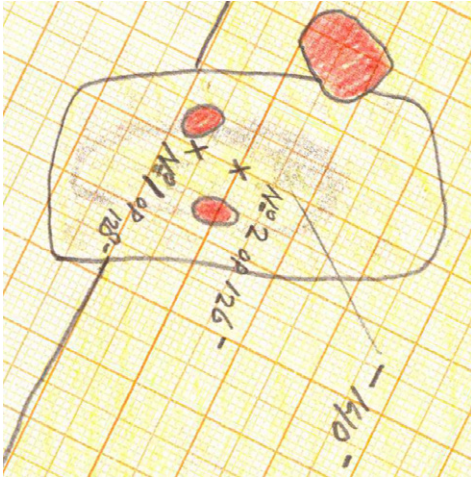
- W-O.
- (2,30) x 1,10.
- (1,80) x 0,50.
- W-zijde grafkuil vergraven.
- 1: ijzeren mes (l. 19,7; vondstnr. 4, thans drie delen).
- f.
- g.

Graf 46

Graf 47

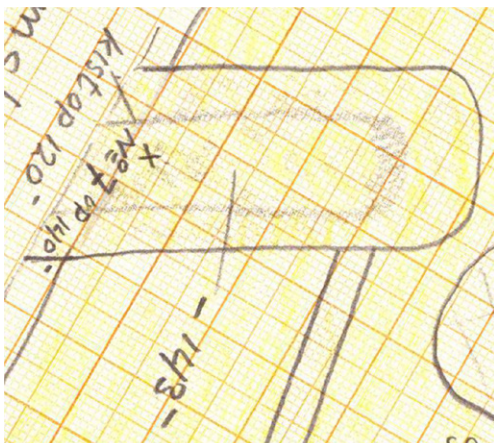
- W-O.
- 2,00 x 1,00.
- 1,40 x 0,50.
- Grote steen op rand grafkuil.
- 1: fragmentje onversierd handgevormd aardewerk en enkele kleine ijzerfragmenten, indet. (vondstnr. 1); 2: fragment ijzeren mes (l. 6,9; vondstnr. 2); twee grotere stenen in grafkuil waarover geen nadere informatie bekend is.
- Kindergraf.
-

2

Graf 48

- W-O.
- (2,00) x 0,90.
- (1,40) x 0,50.
- W-deel grafkuil vergraven.
- 1: een scherfje handgevormd aardewerk, onversierd (vondstnr. 7).
-
-

Graf 49

- W-O.
- 2,90 x 1,30.
- 2,10 x 0,50.
-
- 1: ijzeren voorwerp (nog in ingegipste toestand; gezien de ligging in het graf mogelijk een 'prikkelpunt').
- Mannengraf?
-

Graf 50

- W-O.
- (0,40) x 0,80.
-
- Grafkuil grotendeels vergraven.
-
-
-

Graf 51

- W-O.
- (1,60) x 1,00.
- (0,80) x 0,60.
- De grafkuil - die grotendeels vergraven is - oversnijdt de ovale heuvelgreppel.
- 1: houtskool van ? (vondstnr. 9).
-
-

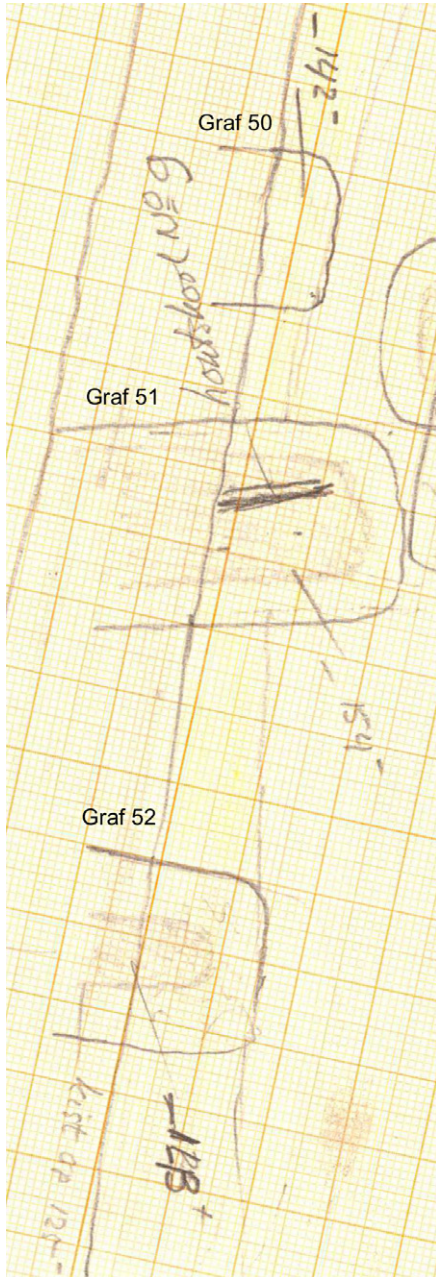
Graf 52

- W-O.
- (0,80) x 1,00.
- (0,60) x 0,40.
- Grafkuil grotendeels vergraven
-
-
-

Graf 53

- W-O.
- 2,10 x (0,60).
-
- Niet opgegraven.
-
-
-

Graven 50, 51 en 53

Graf 54

- W-O.
- 0,70 x 0,40.
-
- Niet opgegraven.
-
- Kindergraf?
-

Graf 55

- W-O.
- 0,60 x 0,40.
-
- Niet opgegraven.
-
- Kindergraf?
-

Graf 56

- W-O.
- 0,80 x 0,30.
-
- Niet opgegraven.
-
- Kindergraf?
-

Graf 57

- W-O.
- 0,50 x 0,30.
-
- Niet opgegraven.
-
- Kindergraf?
-

Graf 58

- W-O.
- 0,60 x 0,20.
-
- Niet opgegraven.
-
- Kindergraf?
-

Graf 59

- W-O.
- 1,00 x 0,60.
-
- Niet opgegraven.
-
- Kindergraf?
-

Graf 60

- W-O.
- 1,90 x 0,80.
-
- Niet opgegraven.
-
-
-

Graf 61

- W-O
- (1,40) x 0,80.
-
- Niet opgegraven.
-
-
-

BIJLAGE 2 - DE KRALEN UIT HET VROEGMIDDELEEUWSE GRAFVELD VAN DROUWEN

*Wil van Bommel - van der Sluijs**

In deze bijlage worden de kralen uit een viertal vroeg-middeleeuwse graven besproken, te weten graf 4, 5, 9 en 34. Deze graven zijn alle opgegraven onder leiding van Van Giffen (1930: Abb 78). Omdat er niet gezeefd is, zijn er mogelijk kralen aan de aandacht van de opgravers ontsnapt. Op één kraal na – een exemplaar van kwarts uit graf 5 – gaat het om kralen van glas. Voor eigenschappen en dateringen van alle kralen zie tabel 1 op pagina's 206-207.

Graf 4 (1927/VIII-4)

Graf 4 bevat een snoer van 25 middelgrote, eenkleurige kralen. Op het eerste gezicht ziet het snoer eruit als zoveel andere kralenkettingen uit de Vroege Middeleeuwen. Bij nadere beschouwing ogen de blauwe kralen echter bijna zwart van kleur en de witte kralen zien eruit als parels. Nog belangrijker is het gegeven dat alle kralen 'getrokken' zijn.¹ Dat is af te leiden uit de sporen die zichtbaar zijn op het kraaloppervlak, nl. groefjes en gaatjes in de lengterichting van de kraal (d.w.z. parallel aan het kraalgat). Parallellen zijn bekend uit Scandinavië en de Baltische staten (Callmer 1997: platen 16-18). Deze getrokken kralen zijn echter *niet* afkomstig uit het Oostzeegebied, waar voordien ook zeer veel kralen werden gemaakt, maar uit het Nabije Oosten. Ze worden ook wel *islamic beads* genoemd. Ze dateren deels uit de tweede helft van de 8ste, maar vooral uit de eerste helft van de 9de eeuw.

Graf 5 (1927/VIII-5b)

Het snoer uit graf 5 bestaat uit 68 kralen. Daaronder bevinden zich dezelfde getrokken, parelachtige witte en blauwe – bijna zwarte – kralen als in graf 4 aangetroffen zijn. In het snoer is één (witte) kraal opgenomen die uit drie segmenten bestaat.² De beide opvallende 'mozaïek-kralen'³ met grasgroene, gestreepte matrix en ingelegd met twee veelkleurige, ovale *Schichtaugen* – ogen die uit meer laagjes zijn opgebouwd – zijn eveneens oriëntaals. De datering bestrijkt de eerste helft van de 9de eeuw.

De 'polyeder' in dit snoer, een kubusvormige kraal met afgeslepen hoeken, was al in de Romeinse tijd een geliefd type, maar kwam opnieuw in zwang in de Merovingische tijd. Verder zijn er nog twee opake, (rood-)oranje kralen, een type dat welbekend is uit onze

* Onafhankelijk onderzoeker.

1 In een hoeveelheid heet glas wordt lucht geblazen en die massa wordt uitgerekt tot een (meters)lange buis. Deze hakt men in korte stukjes, die daarna worden bijgewerkt. Op deze manier kunnen snel zeer veel kralen worden gemaakt.

2 Een getrokken glasbuis die niet is opgedeeld, maar die op één of meer plaatsen is ingeknepen geeft zogenaamde segmentkralen. In Scandinavië rolde men blijkbaar ook wel de warme glasbuis over een mal met groeven om een buiskraal in segmenten op te delen. Vgl. Sode & Feveile 2002:11.

3 Een mozaïekkraal is samengesteld uit een kraallichaam dat met eerder vervaardigde, meestal veelkleurige plaatjes is ingelegd of helemaal daaruit is opgebouwd.

streken. Dit zijn 'gewikkelde' of 'gewonden' kralen.⁴ Ze worden gedateerd in de tweede helft van de 8ste eeuw.

Graf 9 (1927/VIII-9f)

Het snoer van 67 kralen uit graf 9 bestaat uit vele blauwe, getrokken, enkelvoudige kralen alsook enkele ongedeelde segmentkralen. Net als in graf 5 zijn er twee groene 'mozaïekkralen' met ingelegde *Schichtaugen*. Dit zijn de oriëntaalse kralen in dit snoer, daterend uit de eerste helft van de 9de eeuw.

De drie polyeders, de oranje opake kralen, de bruine kraal met kruisende witte draden en de vele zogenaamde *Überfangperlen* - segmentkralen met goud- of zilverfolie tussen twee laagjes glas - zijn welbekend uit onze noordelijke streken. De vroegmiddeleeuwse *Überfangperlen* zijn grover dan die uit de Romeinse tijd en soms niet eens van goud- of zilverfolie voorzien. Door geelbruin in plaats van blank glas aan de buitenkant te gebruiken, zoals bij de kralen uit dit graf, imiteren zij *Gold-Überfangperlen*. In oriëntaalse kralen uit Scandinavië is zilverfolie onder het bruine glas aangebracht: door de glans imiteren zij nog beter gouden kralen. Ze worden doorgaans wat vroeger gedateerd (voor 750). Twee verweerde glazen kralen met een gemêleerd, kopergroen oppervlak zijn onbekend en daardoor niet nader dateerbaar.

Graf 34 (1927/VIII-34a)

De enige kraal uit dit graf is smaragdgroen, opaak en laat op het oppervlak wikkelsporen zien. Dit is vermoedelijk de (zeldzame) groene uitvoering van een bekend type kraal uit Noord-Duitsland dat voorkomt van 760 tot 800 AD. (Siegmann 2003: Tafel F. 14).

4 Een kleine hoeveelheid (vloeibaar) glas wordt om een ijzeren pen gevouwen. Als het glas afkoelt kan men de kraal van de pen afschuiven. Deze techniek verradert zich door groefjes en vlekjes op het oppervlak, haaks op het kraalgat. Tijdens het afkoelen kan men de kraal nog in een andere vorm brengen, zoals bij de polyeder is gebeurd.

De kralen in context

Uit de vier besproken graven is een beperkt scala aan glazen kralen afkomstig. Monochrome kralen van opaak of zwak doorschijnend glas die de vorm hebben van een gedrukte bol, een ring of een wals en opake kralen met andersgekleurde kruisende draden opgelegd, lijken op de zeer veel voorkomende Europese kralen uit de 7de en 8ste eeuw. Een klein deel van de besproken kralen is 'gewikkeld', wat wijst op de genoemde periode en een productie in onze streken.⁵ Kralen met dezelfde vormen, maar van *getrokken* glas gemaakt, zijn oriëntaals en van veel latere datum. De *kraalvorm* zegt dus weinig over de datering of de herkomst. Segmentkralen zijn altijd getrokken, dus ook de gesegmenteerde *Überfangperlen*.

De blauwe polyeders zijn tamelijk zeldzaam, net als kralen van kwarts. De vier bonte mozaïekkralen, importen uit de het Nabije Oosten, zijn zeldzaam in Nederland; in Friesland, Groningen of Overijssel zijn ze nog niet aangetroffen. Vier soortgelijke exemplaren zijn bekend uit Dorestad (Langbroek 2019: 62, fig. 10, 91, nr. 4 en 99, nr. 2). Uit Hijken kennen we een klein snoer met twee van dergelijke mozaïekkralen, vergezeld van 12 getrokken (donkere) blauwe kralen.⁶ Aangezien de oriëntaalse mozaïekkralen uit Drouwen, Hijken en Dorestad in precies hetzelfde patroon zijn uitgevoerd als de exemplaren die in Ribe zijn gevonden⁷, mogen we misschien wel aannemen dat zij niet rechtstreeks uit het Nabije Oosten werden aangevoerd, maar vanuit Scandinavië in ons land zijn gebracht. Dat geldt mogelijk ook voor de andere oriëntaalse kralen en de *Überfang*-kralen die onder de buitenste bruine glaslaag zilverfolie hebben.

Een en ander wordt ondersteund door conclusies van het laatste uitvoerige onderzoek aan Nederlandse

glasvondsten uit de periode 450-1000. Tot 800 werden ook in ons land kralen geproduceerd, het vroegst in Maastricht. Dit was mogelijk niet door primaire glasfabricage, maar door de import en hergebruik van glas uit het oostelijke Middellandse Zeegebied. Na 750 begon de Scandinavische kralenproductie die weldra de markt in Noord-Europa domineerde (Ma, Henderson, Sablerolles *et al.* 2023: 29, 98-104).

Siegmann heeft uitvoerig onderzoek gedaan aan vroegmiddeleeuwse kralen in de regio rond Liebenau en Dörverden in Noord-Duitsland, 150 km oostelijk van Drenthe. Zij toont aan dat we bij een aantal kralen groter dan tien vrijwel zeker met het graf van een vrouw van doen hebben. Een graf met slechts een tot drie kralen noemt zij geslachtsneutraal. In de Karolingische tijd geldt dat aantal echter al als 'typisch vrouwelijk'. De besproken graven zijn dus alle vier 'zeker' van een vrouw. Kinderen krijgen veel minder kralen mee dan volwassenen, Graf 34 zou dus heel goed een meisjesgraf kunnen zijn (cf. Siegmann 2003: 197-198; id. 2005: 628).

Algemeen neemt men aan dat grote aantallen kralen wijzen op welstand of een hoge rang. Juist omdat in graven van na 700 minder dan voorheen en na 800 bijzonder weinig kralen worden aangetroffen, is het zeer opmerkelijk dat de graven 5 en 9 opvallend lange kralensnoeren bevatten. Dit verschijnsel is ook door Van Es & Schoen (2007/2008: 860) beschreven voor het grafveld van Zweeloo (in de periode van 825-850 waren alle graven nog armoediger dan voorheen, op twee graven met een betrekkelijk lang kralensnoer na). Blijkbaar vulden die vrouwen uit Drouwen de korte snoeren van enkele kralen van hun (groot-)moeders aan met talrijke nieuwe kralen uit de Oriënt. Slechts 13% van de kralen uit graf 5 en 30% van de kralen uit graf 9 is oud. Graf 4 bevat zelfs niet één oude kraal, maar uitsluitend geïmporteerde, oriëntaalse kralen.⁸

5 Recenter onderzoek door Sode, Gratuze en Lankton in 2018 heeft aangetoond dat de gewikkelde grote, rode of oranje kralen zelfs uit Noord-India afkomstig kunnen zijn: kralen die daar zijn gevonden blijken dezelfde glassamenstelling te hebben. Zij zijn echter vier eeuwen ouder (pers. comm. M. Langbroek).

6 Eigen waarneming in het depot van het GIA (vondst-nr.1988/IV-83d).

7 Vgl. Sode & Feveile 2002, fig. 1.

8 De auteur dankt diverse personen voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel: Wijnand van der Sanden voor zijn verzoek om de kralen van de opgraving Drouwen nader te bestuderen, Floor Huisman voor haar hulp in het depot van het Drents Museum en Mette Langbroek voor haar waardevolle opmerkingen bij de conceptversie van deze tekst.

Tabel 1. Overzicht van de kralen in de graven 4, 5, 9 en 34. De eerste kolom geeft het aantal identieke kralen binnen het snoer aan. Afkortingen: op.: opaak; ds.: doorschijnend; d.: donker; gew.: gewikkeld; getr.: getrokken; bew.: bewerkt; gev.: gevormd; gedr.: gedrukt; ov.: ovaal; gestr.: gestreept. Kleur tussen haakjes: kleur van de versiering. De hoogte (h) is de afstand tussen de kraalgat-einden; bij de diameter (\emptyset) van de kraal en van het kraalgat worden twee maten met een verbindingsstreepje (-) gegeven als boven- en onderkant afwijkend zijn binnen één kraal, met een slash (/) als het de afmetingen van meer dan één kraal betreft; afmetingen in mm. De jaartallen bij Siegmund zijn door de auteur berekend aan de hand van de vergelijkende chronologietabel van Siegmund 2004, Tafel R. Parallellen: Callmer: Callmer 1997; Koch: Koch 1997; Siegmund: Siegmund 2003; Siegmund: Siegmund 1998.

N identieke kralen	opmerking	materiaal	techniek	vorm	versiering	opaak of door-schijnend	extra kleur	kleur	h.	\emptyset kraal	\emptyset gat	parallel	datering
Graf 4 (DM 1927/VIII-4 [N=25])													
1	oogt d.blauw	glas	getr.	Reifen	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	2,9	6	3	Callmer T16, A28	750-800
4	dof	glas	getr.	gedr.bol	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	3	4,5	1	Callmer T16, A29	750-800
2	dof	glas	getr.	wals, scheef	0	op.	mosterd-	geel	3,8	3	1	Callmer T16, B19	800-825
5	dof	glas	getr.	gedr.bol, scheef	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	2,5-3	4,9	1	Callmer T16, B18	800-825
1	dof	glas	getr.	gedr.bol, scheef	0	zeer zw.ds.	gras-	groen	2,6	3,4	1	Callmer T16, C9Var	825-860
3	glans	glas	getr.	ring, schijf, scheef	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	2-2,5	5,4	1	Callmer T16, C4	825-860
1	dof	glas	getr.	wals, scheef	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	4,3	5,6	1	Callmer T16, B12	800-825
1	dof	glas	getr.	gedr.bol, scheef	0	op.	mosterd-	geel	3,7	4	1	Callmer T16, B19	800-825
1	dof	glas	getr.	wals, afgerond	0	zeer zw.ds.	gras-	groen	4,5	3,5	0,5	Callmer T16, C9Var	825-860
3	glans	glas	getr.	gedr.bol, scheef	0	zeer zw.ds.	ivoor-	wit	3	3,6	0,5	Callmer T16, B20Var	800-825
1	glans	glas	getr.	gedr.bol, scheef	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	2,6	3,3	0,5	Callmer T16, A32	750-800
2	glans	glas	getr.	schijf, scheef	0	zeer zw.ds.	vuil ivoor-	wit	2,6	3,5	0,5	Callmer T16, B20Var	800-825
Graf 5 (DM 1927/VIII-5b [N=68])													
2	beschad.	glas	mozaïek	olijf-spoel	gestr. matrix + 2 ov. Schichtaugen	op.	(d.-)gras-	groen + (geel, rood, wit, blauw)	12,2	4,6-5,1	1,1-2	Callmer T16, B23 of C8Var	800-860
1	gebroken, besch.	kwarts	bew.	olijf	0	ds.		blank	ooit 9,7	5,5	1?	Siegmund P.15	700-750
5	glans, dof	glas	getr.	gedr.bol, scheef	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	4-4,2	6	2	Callmer T16, B12	800-825
1	glans	glas	getr.	ring, scheef	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	2,7	5,3	1	Callmer T16, C4	825-860
8	glans, dof	glas	getr.	ring, scheef	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	2,2	3,3	0,5	Callmer T16, A32	750-800
1	dof	glas	gew.	gedr.bol, scheef	kleine + grote vlekken	op.		grijs (geel)	4	5,2	2	Koch 3.45	500-700
22	glans, dof	glas	getr.	ring-gedr. bol	0	zeer zw.ds.	midden-	blauw	1,8	3,4	0,5	Callmer T16, A32	750-800
21	glans, dof, scheef	glas	getr.	ring-gedr. bol	0	zeer zw.ds.	vuil ivoor-	wit	2,5-28	3,7-4	1	Callmer T16, B20Var	800-825
5	glans, dof, scheef	glas	getr.	ring-gedr. bol	0	zeer zw.ds.	vuil ivoor-	wit	2,3	3,2	1	Callmer T16, B20Var	800-825
1	putjes, glad	glas	gew.	ton-wals, scheef	sliertjes	op.	bruin-	rood-(zwart)	5,5	6	2	Siegmund F.14	760-800
1	glans	glas	?, gev.	polyeder	0	zeer zw.ds.	d.	blauw	5,5	5,3 x 5,2	1,5	Siegmund 47.9	500-750
1	barstjes	glas	getr.	3.segment-kraal	0	zwak ds.	vuil grijs	wit	7,8	4	1	Callmer T16, B20Var	800-825
1	dof	glas	?	wals, scheef	0	op.	mosterd-	geel	4,2	3,5	1	Callmer T16, A30	750-800
1	dof, putjes	glas	gew.	wals, scheef	gemêleerd	op.	bruin-	rood-(oranje)	4,7-6,8	8	2,1-3	Siegmund F.14	760-800

Vervolg

N identieke kralen	opmerking	materiaal	techniek	vorm	versiering	opaak of door-schijnend	extra kleur	kleur	h.	Ø kraal	Ø gat	parallel	datering
Graf 9 (DM 1927/VIII-9f) [N=67]													
3	putjes	glas	gew?	wals	gemêleerd	op.		oranje	6,8	9,5	3,5	Siegmann G.1	530-750
2	gebroken, gaaf	glas	mo-zaïek	olijf-spoel	gestr. matrix +2 ov <i>Schichtaugen</i>	op.	(d.)-gras-	groen + (geel, rood, wit, blauw)	12,6/14	6-5,5	1,1-2	Callmer T16, B23 of C8Var	800-860
17	glans, groefjes	glas	getr.	gedr.bol, scheef	0	zeer zw. ds.	midden-	blauw	2,5-4	4,5	1	Callmer T16, B18	800-825
12	glans	glas	getr.	gedr.bol, scheef	sliertje i.d.lengte	zeer zw. ds.	midden-	blauw(wit)	4,8	5,5	1	Callmer T16, C4	825-860
7	glans	glas	getr.	schijf, scheef	0	zeer zw. ds.	midden-	blauw	4	6,2	1	Callmer T16, C4	825-860
2	beschad. verw.	glas	getr.	2/3 segmentkraal	<i>Überfang</i>	zwak ds.	vuil-	blank (goudfolie)	9,8/13	5,5/6,3	1	Siegmann M.9	720-760
2	dof, putjes, scheef	glas	gew?	gedr.bol, wals	0	op.		oranje	7,1-9/8	11,8/10,8	3	Siegmann G.1	530-750
1	beschad.	glas	getr.	2.segment-kraal	<i>Überfang?</i>	ds.	vuil-	blank(??)	8,4	5,9	1	Siegmann M.12	??
3	gebroken?	glas	getr.	gedr.bol, kraagje	<i>Überfang?</i>	ds.	vuil-	blank(??)	4	5,6	1	Siegmann M.8	(710-) 750-800
2	putjes	glas	gew?	gedr.bol	5/7x kruisende zigzaglijn	op.	d.rood-	bruin(wit)	5,4	8,5	2,5/3,5	Siegmann K.20	530-690
2	zeer verweerd	glas	??	gedr.bol/wals	mêlee, 'kopergroen'	op.		groen	5	6	2	??	
1	verweerd	glas	getr.	2.segment-kraal	<i>Überfang?</i>	ds.	vuil-	blank (zilver?)	10,5	6,4	1-1,5	Siegmann M.8	530-750
1	putjes	glas	gew.	wals-ton	0	op.		oranje	6,4	9,4	2,5-3	Siegmann G.1	530-750
1	gaaf, toch verw?	glas	getr.	2.segment-kraal	<i>Überfang?</i>	ds.	bruinig	blank (goud?)	6,2	4,8	0,5	Siegmann M.4?	600-760
1	gaaf, glans	glas	gev.	polyeder	0	zwak ds.	d.ultra-marijn	blauw	7,7	6,6 x 6,6	2	Siegmund 47.10	500-750
2	gaaf	glas	gev.	polyeder	0	zwak ds.	midden-	blauw	6,3	6 x 6,6 x 5,7	2	Siegmund 47.9	500-750
1	beschad.	glas	getr.	3.segment-kraal	<i>Überfang</i>	ds.	vuil-	blank (goudfolie)	14	6,2	1-1,5	Siegmann M.8	530-750
1	verweerd	glas	getr.	gedr.bol	<i>Überfang</i>	ds.		blank (zilverfolie)	4,7	6,3	2,5	Siegmann M.8	530-750
1	gaaf	glas	gew?	gedr.bol-schijf	0	zwak ds.	midden-	blauw	4,7	8,6	1-1,5	Callmer T16,A1	750-800
1	gaaf	glas	getr.	Reifen-wals	<i>Überfang</i> (ooit folie)	ds.	bruinig	blank (goud?)	4,7	6	1	Siegmann M.8?	530-750?
1	putjes	glas	gew.	wals-ring	0	op.	d.bruin-	rood	3,6-3,9	6,9	3	Siegmann PE1.3.08-08	540-690
1	dof	glas	getr.	2.segment-kraal	0	zwak ds.	d.ultra-marijn	blauw	9,8	5,9	1-1,5	Callmer T16, A28	750-800
2	glans	glas	?	ring-schijf	0	zwak ds.	d.-	blauw	2	4,7	0,5	Callmer T16, A32	750-800
Graf 34 (DM 1927/VIII-34) [N=1]													
1	glans, putjes	glas	gew.	wals, scheef	0	op.	smaragd-	groen	6,1	10	2,1-3	Siegmann F.14?	760-800?

BIJLAGE 3 - XRF-ONDERZOEK VAN HET ARTEFACT VAN LYDIET UIT HET SÖGEL-GRAF VAN DROUWEN

Bertil van Os*

Inleiding

Fig. 1

Uit het Sögel-graf dat Van Giffen in 1927 nabij het dorp Drouwen opgroef, is onder meer een fraai stenen artefact afkomstig dat door Van Giffen (1930: 86) als een slijpsteen is geïnterpreteerd (fig. 1, schaal 1:1). Het artefact is vervaardigd van lydiet, heeft een lengte van 8,7 cm en is rechthoekig op dwarsdoorsnede. Lydiet is zwarte kiezellei en is ontstaan in de diepzee, uit kleine kiezelskeletjes van radiolariën (kiezelwieren). De naam lydiet verwijst naar het koninkrijk Lydië in West-Anatolië dat in de 6de eeuw v.Chr. door de Perzen werd ingelijfd.

Om na te gaan of het artefact wellicht gebruikt is als toetssteen - om de kwaliteit van edelmetalen te bepalen (cf. Ježek 2017) - heeft de auteur op verzoek van Van der Sanden het hele oppervlak van de steen met een hand-

held XRF onderzocht op sporen van edelmetaal (fig. 2). De gebruikte handheld XRF is een Niton XL3t GOLDD en voor het specifieke doel is de *mining mode*-meetmethode toegepast. Hierbij wordt er van uitgegaan dat het te analyseren materiaal voornamelijk uit oxides bestaat, zoals het geval is bij steen. De meettijd bedroeg 110 seconden per analyse. In totaal zijn 9 analyses uitgevoerd.

Resultaten

In tabel 1 is de gemiddelde waarde per element weergegeven. Zoals verwacht bestaat de steen voornamelijk uit SiO_2 . Daarnaast is een kleine hoeveelheid ijzer (Fe_2O_3) en Al_2O_3 gemeten, wat duidt op de aanwezigheid van kleimineralen. Resten van goud (Au) of zilver (Ag) zijn niet aangetroffen. Wel geven koper (Cu) en lood (Pb) verhoogde waarden vergeleken met de waarden aangetroffen op niet door mensen gebruikte stenen (hier zijn de waarden voor koper en lood meestal niet meetbaar). Het kopergehalte is verhoogd over het gehele oppervlak. Dit geeft aan dat de steen waarschijnlijk is gebruikt voor het scherpen of aanzetten van bronzen of koperen voorwerpen (lydiet is te fijn voor het slijpen van metaal). Ook het loodgehalte is iets verhoogd. Lood bevindt zich als bolletjes in een koperlegering omdat het niet mengt.

Fig. 2

Omdat het zachter is dan de koperlegering kan het preferent op de steen zijn achtergebleven.

De conclusie van het XRF-onderzoek luidt dat het artefact van lydiet als wetsteen heeft gediend en niets op een gebruik als toetssteen wijst.

Tabel 1. Gemiddelde waarden van de elementen in het artefact van lydiet uit Drouwen (1927/VIII-40e).

Element (%)	n=9
SiO_2	90
Fe_2O_3	1,89
MnO	0,01
CaO	0,24
P_2O_5	0,70
K_2O	0,64
Al_2O_3	2,48
TiO_2	0,17
S	0,58
Element (ppm)	
Cu	830
Pb	93
Zr	60
Sr	40
Rb	40
Ba	1227
Ag	<10
Au	<5

* Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

BIJLAGE 4 - GRAVEN EN DEPOTS UIT DE PERIODE 3400 V.CHR. – 850 N.CHR.
IN DE MICROREGIO DROUWEN/BORGER

Deze bijlage geeft een overzicht van alle bekende en vermoede graven uit de periode van de Trechterbekercultuur tot en met het midden van de 9de eeuw in het gebied dat gedefinieerd is door de coördinaten 248/549 en 248/553 aan de W-zijde en 251/549 en 251/553 aan de O-zijde. Het gaat om 47 catalogusnummers (een ervan valt nèt buiten het kader). Daarnaast worden enkele belangrijke depots besproken (A-D), alle daterend uit de Late Bronstijd.

De afmetingen van de hunebedden zijn ontleend aan Van Ginkel, Jager & Van der Sanden (2005: 173-179) – waar ook de oudere literatuur te vinden is –, de bijbehorende coördinaten aan Klok (1979: 10). Verder is vermeld of het besproken grafmonument is aangegeven op de Franse kaarten (1811-1813; Versfelt & Schroor 2001), de Huguenin-kaarten (1819-1829; Versfelt & Schroor 2005) en/of de Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000; Wieberdink 1990). Sommige van de genoemde grafmonumenten zijn alleen bekend van een van deze kaarten; dat betekent dat niet is aangetoond dat het hier werkelijk om prehistorische graven gaat.

Het meeste onderzoek is uitgevoerd vanuit het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA, toentertijd nog Biologisch-Archeologisch Instituut – BAI), onder leiding van (prof.) dr. A.E. van Giffen of drs. J.N. Lanting. Van Giffens deelname aan het onderzoek van hunebed D26-Drouwenveld vond plaats onder de vlag van het IPP.

Gebruikte afkortingen: ARC: Archaeological Research & Consultancy; BT: Bronstijd; CIO: Centrum voor Isotopenonderzoek/Rijksuniversiteit Groningen; DM: Drents Museum; EGK: Enkelgrafcultuur; IJT: IJzertijd; IPP: Instituut voor Pre- en Protohistorie; KBC: Klokbekercultuur; LBT: Late Bronstijd; LN: Laat-Neolithicum; MBT: Midden-Bronstijd; PDAC: *Provinciale Drentsche en Asser Courant*; RCE: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed; RMO: Rijksmuseum van Oudheden; ROB: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek; RT: Romeinse tijd TRB: Trechterbekercultuur; VBT: Vroege Bronstijd; VIJT: Vroege IJzertijd; VME: Vroege Middeleeuwen.

De graven en de vermoede graven zijn van noord naar zuid en van west naar oost genummerd (fig. 27). De grafheuvel waarin de krijger van Drouwen is gevonden, heeft cat.nr. 8.

Graven

1 Urnenveld Drouwen

NW van Drouwen, W-zijde Gasselterstraat (249.15/552.80). Van dit grote urnenveld, dat zich ooit oostelijk en noordoostelijk van de hunebedden D19 en D20 uitstrekte, zijn slechts kleine delen opgegraven, in 1939, 1940, 1941, 1951 en 1952. In 1986 werd bij de bouw van een zomerhuisje nog een urn ontdekt. Enkele 19de-eeuwse vondsten van urnen komen vermoedelijk ook uit dit grafveld (DM inv.nr. 1878/IV-2 en -3; 1890/III-3 en -6; 1892/IV-1 en -4). De necropool sloot aan op een aantal oudere grafmonumenten (zie sub cat.nr. 2-5). Het aardewerk uit dit grafveld bestrijkt de hele urnenveldenperiode. De necropool bevat een viertal uitzonderlijke ontdekkingen. Allereerst betreft dat het bronsdepot uit een van de kringgreppels (zie onder deposities). De tweede bijzondere ontdekking is een steenpakking in een kuil met twee urnen (1939, graf 8); een van de urnen bevatte twee bronzen artefacten: een eensnijdend noordelijk scheermes en een versierd pincet. De derde vondst betreft een urn met een eensnijdend noordelijk bronzen scheermes (1941, graf 57). Vondst nummer vier ten slotte, is een door een steen afgedekte urn met daarin een priem of tatoeëernaald. Al deze opmerkelijke ontdekkingen dateren uit de LBT.

Dat.: LBT en VIJT.

Lit.: PDAC 27-12-1889; id. 16-12-1891; Van Giffen 1943: 97-98; Kooi 1979: 90-100, 154; Butler 1986: 151-157, 159; Arnoldussen & Steegstra 2017/2018: 12-15 en 23-25; Verhart 2019: 10; documentatie DM; documentatie Allard Pierson Museum.¹

2 Tumulus 1951 Drouwenerzand

NW van Drouwen, W van de Gasselterweg, binnen Recreatiecentrum Drouwenerzand (ca. 249.075/552.90). 'Beschadigde neolithische heuvel', in 1951 onderzocht door Van Giffen. Lohof beschrijft dat de heuvel is opgeworpen van geel zand over een oud oppervlak zonder podzolontwikkeling. Opgeworpen in twee fasen: kern met diameter van 14 m en hoogte van 80 cm; resten van steenkrans. Tijdens fase 2 had de heuvel een diameter van 20 m en een hoogte van 1,40 m. In het centrum twee recente vergravingen; een vage, door infiltratiefibers gemarkeerde plek (ca. 1,70 x 1,20 m) met houtskool zou het centrale graf geweest kunnen zijn.

1 In 1943 verkocht Van Giffen vanuit het BAI een deel van de vondsten uit 1939 aan het Allard Pierson Museum in Amsterdam, 'in ruil voor bijdrage om collectie Popping te kopen'.

Dat.: LN (Van Giffen)/VBT of MBT A (Lohof).

Lit.: Verslag van de commissie van bestuur van het Provinciaal Museum (...) over het jaar 1951: 10, opgenomen in *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 71, 1953; Kooi 1979: 90 (fig. 85) en 94; Lohof 1991 (cat.): 29 (062-0).

3 Grafte Drouwen

NW van Drouwen, W van Gasselterweg, binnen Recreatiecentrum Drouwenerzand. Aangetroffen als 'losse vondsten' door Van Giffen tijdens onderzoek urnenveld Drouwen op land van L. Dries in 1939. Onbekend of het om een heuvel- of vlakgraf gaat. Betreft een standvoetbeker met touwindrukken en visgraatversiering en een hamerbijl type E van gabbro of dioriet (DM 1939/XII-30 en -30a).

Dat.: LN-EGK.

Lit.: *Verslag van de commissie van bestuur (...) over 1939*: 19 en 21 (nrs 30 en 38); Glasbergen 1971: kaart NL 4 Drouwen; Kooi 1979: 90 (fig. 85).

4 Grafte Drouwen

NW van Drouwen, W van Gasselterweg, binnen Recreatiecentrum Drouwenerzand. Aangetroffen door Van Giffen in 1939 tijdens onderzoek urnenveld op land van L. Dries. Onbekend of het om een heuvelgraf of vlakgraf gaat. Ongepubliceerd. Betreft een kleine standvoetbeker met visgraatversiering en touwindrukken (DM 1939/XII-2).

Dat.: LN-EGK.

Lit.: *Verslag van de commissie van bestuur (...) over 1939*: 20 (nr. 37); Kooi 1979: 90 (fig. 85).

5 Grafte Drouwen

NW van Drouwen, W van Gasselterweg, binnen Recreatiecentrum Drouwenerzand. Betreft een hoge, slanke standvoetbeker versierd met groeflijnen en visgraatpatronen. Afkomstig van het terrein waar Van Giffen in 1939 het urnenveld van Drouwen onderzocht; door Van Giffen tot de 'losse vondsten' gerekend en in 1943 door hem verkocht aan het Allard Pierson Museum (oud 1939/XII-43, nieuw APM06471), niet gepubliceerd.

Dat.: LN-EGK.

Lit.: Verhart 2019: 10.

6 D19-Drouwen-W

W van Drouwen, aan de Z-zijde van de Steenhopenweg (248.95/552.58). D19 (15,5 x 3,5 m) is in 1912 onderzocht door J.H. Holwerda (RMO) en in 1961-1962 door Van Giffen. De inventaris bestaat uit de resten van ten minste 400 TRB-potten en zes reepjes koper. D19 heeft ook post-TRB-materiaal opgeleverd, nl. scherven van twee klokbekers en vijf bekerpotten (waaronder mogelijk een exemplaar uit de VBT²).

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 9; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN, LN-KBC, VBT?

Lit.: Butler & Van der Waals 1966: 76; Modderman 1971; Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 173 en 175; Lanting 2007/2008: 269; Van der Sanden 2015: 148-151 (Pl. G, Ka en Kb).

7 D20-Drouwen-O

W van Drouwen, aan de Z-zijde van de Steenhopenweg (248.98/552.57). D20 (11,3 x 3,4 m) is in 1912 onderzocht door J.H. Holwerda (RMO) en in 1961 door Van Giffen; in een kuil buiten de kransteden zijn drie in elkaar geplaatste potten gevonden.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 9; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 174 en 175.

8 Tumulus Krijger van Drouwen

Z van Drouwen, O-zijde van de Borgerderstraat (249.25/551.95). Tumulus grotendeels ongezien verdwenen. Restant opgegraven door Van Giffen in 1927, na onderzoek door Lanting in 1985, 1988 en 1989. Kernheuvel uit de VBT, ophoging in MBT voor de aanleg van een graf onder een dodenhuisje; rijke grafinventaris: kort zwaard, geknikte randbijl en scheermes - alle van brons -, twee gouden haarspiralen, negen vuurstenen pijlpunten, een vuurslag en een slijpsteentje; vermoedelijk langwerpige heuvel, omgeven door een langwerpige ringsloot met een doorgang aan de noordkant. In de VME is er op en rond de heuvel een rijengrafveld aangelegd, dat eindigt rond het midden van de 9de eeuw.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 9.

Dat.: VBT, MBT en VME.

Lit.: Van Giffen 1930: 84-93; Kooi 1987: 170; Lanting in Van der Sanden 1990b: 233; Lohof 1991 (cat.): 28-29 (061-0); deze publicatie.

9 Grafheuvel nabij tumulus Krijger van Drouwen

Z van Drouwen, O-zijde Borgerderstraat, mogelijk iets ten zuiden van de heuvel van de krijger (zie coördinaten aldaar); al voor de zomer van 1927 afgegraven, niet wetenschappelijk onderzocht. Volgens Tiesing zouden hier meerdere urnen gevonden zijn, Van Giffen noemt in een vondstenboekje uit 1927 alleen een 'cellenurn'; over de verblijfplaats van deze urn(en) is niets bekend.

Dat.: -

Lit.: Tiesing 1929; deze publicatie.

² E-mail dr. Th. ten Anscher d.d. 9 september 2022.

10 D21-Bronneger-W

ZW van Bronneger, aan de N-zijde van de Steenakkersweg (249.97/551.72). D21 (7,7 x 2,9 m) is in 1918 door Van Giffen onderzocht. Er zijn scherven van ca. 260 stuks TRB-aardewerk verzameld, waarvan de oudste exemplaren uit horizont 1 dateren. Verder zijn er scherven van twee EGK-bekers, een Wellenband-pot, een bekerpot met ribbelversiering onder de rand en twee halsspotbekers.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN, LN-EGK, LN-KBC.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 174-175; Lanting 2007/2008: 68 en 267.

11 D22-Bronneger-O

ZW van Bronneger, aan de N-zijde van de Steenakkersweg (249.99/551.74). D22 (4,5 x 3 m) is in 1918 door Van Giffen onderzocht, waarbij scherven van 41 stuks aardewerk zijn gevonden. Het oudste aardewerk stamt uit horizont 3.

Krt.: Versfelt en Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 175-176.

12 D23-Bronneger-N

ZW van Bronneger, N-zijde van de Steenakkersweg (250.15/551.79, en). Hunebed D23 (6* x min. 2,7* m) is nooit wetenschappelijk onderzocht.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 175-176; Van der Sanden 2015: 148-149 (pl. G).

13 D24-Bronneger-ZW

ZW van Bronneger, N-zijde van de Steenakkersweg (250.13/551.77). D24 (6,7 x 2,4 m) is nooit wetenschappelijk onderzocht.

Krt.: Versfelt en Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 175 en 177.

14 D25-Bronneger-ZO

ZW van Bronneger, N-zijde van de Steenakkersweg (250.17/551.76). Hunebed D25 (7,5 x 3,6 m) is nooit wetenschappelijk onderzocht.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 175 en 177; Van der Sanden 2015: 151 (Pl. L).

15 Tumulus 2 Bronneger

ZW van Bronneger, aan de Z-zijde van de Steenakkersweg (250.25/551.75). In 1948 opgegraven door Van Giffen. Zwaar vergraven heuvel, opgeworpen van geel zand, diam. ca. 12 m; twee centrale graven; hoofdgraf (2,25 x 1,05 m) bevatte enig houtskool; ca. 1 m zuidelijk hiervan kleiner graf (1,60 x 0,80 m).

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MBT A of MBT B.

Lit.: Lohof 1991 (cat.): 30 (064-0).

16 Tumulus 1 Bronneger

ZW van Bronneger, aan de Z-zijde van de Steenakkersweg (250.30/551.75). In 1948 onderzocht door Van Giffen. Zwaar vergraven drieperiodenheuvel. 1) Heuvel met een diam. van 10 m, aangelegd over waarschijnlijk een inhumatie op het oude oppervlak, onder steenkap. 2) Plaggenheuvel met diam. van 12,4 m, steenkrans aan de voet, centrale graf onbekend. 3) Plaggenheuvel met diam. van 20 m, centrale graf onbekend.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: 1: VBT of MBT A; 2: MBT A?; 3: MBT of LBT.

Lit.: Lohof 1991 (cat.): 30 (063-1/2).

17 D26-Drouwenerveld

ZW van Drouwen, W. van de Veldweg (248.25/551.58). D26 (12 x 3,8* m). D26 is onderzocht in 1964-1965, 1968, 1970 en 1972, door J.A. Bakker en W. Glasbergen (IPP) samen met A.E. van Giffen. De opgraving van de kelder en de gang bracht scherven van 165 potten aan het licht. Het leeuwendeel kan aan de TRB-horizonten 2 t/m 5 worden toegewezen; daarnaast zijn er scherven van twee EGK-amforen, twee EGK-strijdhamers en scherven van een besmeten pot uit de IJzertijd.

Krt.: Versfelt en Schroor 2001: kaart 9; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN, LN-EGK, IJT.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 178; Bakker in voorber.

18 Tumulus? Drouwenerveld

ZW van Drouwen, ZW van hunebed D26 (248.20/551.45). Ontdekt in 1968 en bemonsterd op pollen. Onduidelijk is of het om een grafheuvel gaat en zo ja, uit welke periode hij dateert.

Dat.: -

Lit.: Bakker in voorber.

19 Tumulus Drouwenerveld

ZW van Drouwen, W van de N34 (248.75/551.60?). In 1985 onderzocht o.l.v. Lanting. Grafheuvelzool met in het midden een O-W gerichte ovale grafkuil met klingetje; excentrisch een klein O-W gericht kindergraf binnen ronde greppel (ouder vlakgrafe of excentrische primaire bijzetting?).

Dat.: LN-EGK.

Lit.: Kooi 1987: 168; Schoneveld 1994: 41 (situeert de vondst per abuis in het Drouwenerzand); mond. med. J.N. Lanting sept. 2021.

20 *Tumulus Drouwenerstraat*

N van Borger, W-zijde Drouwenerstraat (ca. 249.20/551.25); hier is in de akker een verkleuring van grafheuvelzool gezien waarvan een groot deel onder de weg-berm ligt. Een gepland onderzoek is nooit uitgevoerd.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 9; Versfelt & Schroor 2005: kaart 41.

Dat.: -

Lit.: Mond. med. J.N. Lanting sept. 2021.

21 *Tumulus XI Drouwenerstraat*

W-zijde van de Drouwenerstraat (249.13/551.10); in 1987 onderzocht o.l.v. Lanting. Langwerpige heuvel, NNO-ZZW-gericht; excentrische vlek met infiltratieaders (graf?). Ca. 1,4-2,0 m brede ringsloot (diam. binnenw. 27,2 x 10,75 m), V-vormig op doorsnede en 0,9-1,2 m diep. Aan de zuidzijde twee urnen ingegraven, een ervan half in de ringsloot (nr. 1), de andere op 6 m afstand, ca. 0,5 m buiten de ringsloot (nr. 2). Urn 1 bevatte verbrande beenderen van een grote, minstens vijf maanden oude hond en (niet verbrande) delen van een bronzen armband en naald-met-oog. De andere urn bevatte verbrande beenderen van een hond en een ca. 2-jarig kind en een uit een schapenradius vervaardigde knoop, eveneens verbrand. ¹⁴C-dateringen: crematie uit urn 1: GrA-17601: 3065 ± 40 BP (1420-1220 cal BC); urn 2: GrA-17602: 3045 ± 40 BP (1416-1134 cal BC). In 2017 is in de directe nabijheid een depot van metalen kralen ontdekt (zie onder deposities).

Dat.: MBT, LBT.

Lit.: Lanting in Van der Sanden 1989: 187; Schoneveld 1988: 15; id. 1994: 50; Lohof 1991 (cat.): 106 (264-0); Lanting, Prummel & Cuijpers 2001; Lanting & Van der Plicht 2001/2002: 213 en fig. 9:9 en 16; Prummel 2006.

22 *Tumulus 3 Bronneger*

NO van Borger, W-zijde van de Bronnegerstraat (250.15/551.03); in 1948 onderzocht door Van Giffen. Sterk aangetaste tweeperiodenheuvel. 1) Heuvel van oranjekleurig zand over mogelijk een graf op het oude oppervlak; zwakke aanwijzingen voor een steenkrans aan de heuvelvoet. 2) Ophoging met plaggen; zeer waarschijnlijk had deze periode, waarvan het hoofdgraf niet is aangetroffen, een steenkrans aan de heuvelvoet.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10 (of heuvel 4?); Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: 1: LN of VBT; 2: VBT of MBT A.

Lit.: Lohof 1991 (cat.): 30-31 (065-1/2); Van der Sanden & Florisson 2021, 116-118 en 146.

23 *Tumulus 4 Bronneger*

NO van Borger, W-zijde van de Bronnegerstraat (250.20/551.03); in 1948 onderzocht door Van Giffen. Zwaar vergraven heuvel, diam. 15 m, waarvan nagenoeg niets bekend is. Er zijn plaggen waargenomen.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10 (of heuvel 3?); Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: BT.

Lit.: Lohof 1991 (cat.): 31 (066-0); Van der Sanden & Florisson 2021: 116-118 en 146.

24 *Tumulus VIII Drouwenerstraat*

N van Borger, O-zijde Drouwenerstraat (249.30/550.95); in 1986 onderzocht o.l.v. Lanting. Vermoedelijk twee perioden. 1) Heuvel met ringsloot (binnenw. 7,5 m) met een resterende diepte van 60 cm en een onderbreking aan de NNW-zijde; centraal crematiegraf omgeven door enige stenen. 2) Excentrisch gelegen nabijzetting en een steenkrans (diam. 8,4 m). ¹⁴C-datering: houtskool uit ringsloot GrN-14331: 3320 ± 35 BP (1687-1506 cal BC).

Dat.: MBT.

Lit.: Lanting in Van der Sanden 1988: 202; Schoneveld 1988: 13-14; id. 1994: 50; Lohof 1991 (cat.): 104 (257-1/2); Lanting & Van der Plicht 2001/2002: 189-190.

25 *Tumulus VII Drouwenerstraat*

N van Borger, O-zijde Drouwenerstraat (249.30/550.84); 1986. Twee perioden: 1) Plaggenheuvel uit MBT A aangelegd op oud akkerland(?), diam. 14 m; intermediaire steenkrans (binnenw. 8 m) en steenkrans aan de heuvelvoet (binnenw. 13,6 m); centraal graf op oud oppervlak: twee verkoolde balken met l. van 2,8 m, met daartussen gecremeerde botresten; uit deze eerste periode vermoedelijk ook: een brandskelet-nabijzetting, drie inhumatie-nabijzettingen en, aan de Z-zijde, crematieresten net binnen de intermediaire steenkrans. 2) Mantel uit MBT A of B omgeven door (derde) steenkrans (binnenw. 18,4 m); een van de stenen in het NW-kwadrant bleek een maalsteen; in het heuvellichaam vier crematies, waarvan de meest centrale het centrale graf van deze periode zou kunnen zijn. ¹⁴C-dateringen: GrN-14330 (verkoold hout eerste periode): 3345 ± 30 BP (1736-1532 cal BC); GrA-16066 (uit kuil met crematieresten 1986: 16): 3320 ± 60 BP (1745-1451 cal BC).

Dat.: MBT.

Lit.: Lanting in Van der Sanden 1988: 202; Schoneveld 1988: 13; id. 1994: 50; Lohof 1991 (cat.): 104 (256-1/2); Lanting & Van der Plicht 2000/2001: 190.

26 *Tumulus? Molenplaatsweg*

N van Borger, W van Molenplaatsweg (ca. 249.65/550.90). Geen nadere gegevens bekend.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: blad 9.

Dat.: -

27 Steenkistheuvel Drouwenerstraat

N van Borger, O-zijde Drouwenerstraat (249.27/550.82). De enige nog zichtbare grafheuvel langs de Drouwenerstraat. Zeer waarschijnlijk is dit de heuvel die in 1901 ontdekt werd van een grote hoeveelheid stenen, aldus de PDAC van 7 maart. Van Giffen stelde in 1964 vast dat er een steenkistgraf aanwezig is, waarvan de inhoud sterk doorgraven is. Op de heuvel een markante boom, in 1964 door Van Giffen geplombeerd met veldstenen.
Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 9; Versfelt & Schroor 2005: kaart 41; Wieberdink 1990: kaartblad 188.
Dat.: BT.
Lit.: Van der Waals 1966: 209-210; Van der Sanden & Florisson 2021: 133-134 en 146.

28 Tumulus X Drouwenerstraat

N van Borger, O-zijde Drouwenerstraat (ca. 249.30/550.77); in 1987 onderzocht o.l.v. Lanting. Van deze heuvel zonder randstructuur is verder niets bekend. Mogelijk was de dode op het maaiveld bijgezet.
Dat.: LN/BT.
Lit.: Lanting in Van der Sanden 1989: 187; Schoneveld 1988: 15.

29 Tumulus IX Drouwenerstraat

N van Borger, O-zijde Drouwenerstraat (249.35/550.72); in 1987 onderzocht o.l.v. Lanting. Drieperiodenheuvel. 1) O-W gerichte EGK-grafkuil liggend binnen een greppel (diam. binnenw. 4,5 m) met sporen van zij aan zij geplaatste kleine paaltjes; lijksilhouet in hurkhouding, liggend op rechterzij, schedel aan W-zijde; bijgaven: bijl en vuurstenen kling. 2) Heuvel met op doorsnede V-vormige ringsloot (diam. binnenw. 13,2 m), eenmaal opnieuw uitgegraven tot een diepte van 1,5 m; over een bijbehorend graf is niets bekend. 3) Heuvel omgeven door een enkelvoudig wijdgestelde paalkrans van 13 palen (diam. binnenw. 15 m); over een bijbehorend graf is niets bekend. ¹⁴C-datering: houtskool uit ringsloot van periode 2: GrN-15512: 3125 ± 50 BP (1500-1268 cal BC).
Dat.: LN-EGK, MBT.
Lit.: Lanting in Van der Sanden 1989: 187; Schoneveld 1988: 15; id. 1994: 43 en 50; Lohof 1991 (cat.): 105-106 (263-2/3); Lanting & Van der Plicht 2001/2002: 192.

30 Tumulus VI Molenplaatsweg

N van Borger, O-zijde van de Molenplaatsweg (249.65/550.48); in 1985 onderzocht o.l.v. Lanting. Grafkuil met verkleuring van kist en lijksilhouet in hurkhouding, hoofd in het O; bijgaven: rode oker met kling (buiten de kist), een tweede kling en een rechthoekig stukje koper. Het betreft een vrouwengraf.
Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 9.
Dat.: LN-EGK.
Lit.: Kooi 1987: 167; Schoneveld 1988: 13; id. 1994: 43; Van Gijn 2010: 246.

31 Tumulus I Drouwenerstraat

N van Borger, W-zijde Drouwenerstraat (249.23/550.10?); in 1984 onderzocht o.l.v. Lanting. Vier perioden: 1) LN-graf (EGK): O-W gerichte, door stenen ondersteunde bekisting binnen standgreppel; hurksilhouet, op rechterzijde gelegen, hoofd in het W; bijgaven: grote en kleine vuurstenen bijl, stenen hamerbijl, vuurstenen afslag, acht vuurstenen pijlpunten (dennenboompjes en transversaalspitsen). Aansluitend aan de NO-zijde: ZW-NO gerichte grafkuil (kind) omgeven door smalle greppel; bijgave: kleine, atypische beker. Diam. heuvel van deze periode niet bekend. 2) Nabijzetting uit de MBT A of B in de vorm van een kindergraf in het NO-kwadrant; heuvel diam. van minimaal 15 m. 3) Al in 1947 gevonden: nabijzetting van schaal en Tonziste (crematieresten niet bewaard gebleven) in NW-kwadrant, vermoedelijk in de VIJT (eventueel nog MIJT). 4) Aanleg U-vormige greppel tegen NW-kwadrant van de heuvel, vermoedelijk in de MIJT.
Dat.: LN-EGK, MBT, VIJT? MIJT.
Lit.: Kooi 1986: 146; Lohof 1991 (cat.): 31 (067-2); Schoneveld 1988: 6-9; id. 1994: 42-45; De Wit 1997/1998: 355-357; Van Gijn 2010: 245.

32 Tumulus III Drouwenerstraat

N van Borger, W-zijde Drouwenerstraat (249.20/550.20); in 1985 onderzocht o.l.v. Lanting. Twee perioden: 1) Heuvelkern met steenkrans (binnenw. 4,8 m) en een ringsloot rond de mantel (binnenw. 9 m), met onderbreking aan de W-zijde; centraal brandskeletgraf, wanden grafkuil bekleed met stenen; in de bodem - onder laag met crematieresten en houtskool - twee cilindrische kuiltjes met crematieresten; ten Z hiervan twee aaneengesloten kuilen, in een ervan de scherven van een vrijwel volledige *Kümmerkeramik*-pot; ten Z hiervan, onder de steenkrans, nog een brandskeletgrafje; wat verder naar het O, in het ZO-kwadrant en buiten de steenkrans, crematieresten op het oud oppervlak (nabijzetting?). 2) Aan de N-zijde mogelijk een nabijzetting; aan de W-zijde nabijzetting die eventueel ook nog bij de eerste periode kan horen. ¹⁴C-dateringen: GrN-13337 (houtskool uit centraal graf): 3260 ± 30 BP (1612-1450 cal BC); GrN-16064 (crematieresten uit centraal graf): 3400 ± 60 BP (1879-1534 cal BC); (GrN-16065 (crematieresten uit een van de kuiltjes onder centraal graf): 3380 ± 60 BP (1875-1513 cal BC).
Dat.: MBT.
Lit.: Kooi 1987: 169; Schoneveld 1988: 10-11; id. 1994: 50; Lohof 1991 (cat.): 32 (070); Lanting & Van der Plicht 2000/2001: 179.

33 Graf nabij Hunebedcentrum

NO-kant van Borger, aan de Bronnegerstraat. Losse vondst uit 1874 nabij het Armenhuis. Een AOO-bekertje (h. 13,6 cm) gevonden door G. Nijmeijer uit Borger en door burgemeester J.D. Dibbitts geschonken aan het DM (1874/I-3a). Zeer waarschijnlijk afkomstig uit heuvelgraf of vlakgraf.

Dat.: LN-EGK.

Lit.: Pleyte 1883: 39 en Pl. XLV:1. Lanting 2007/2008: 18 en fig. 3:1; Van der Sanden 2015: 152 (Pl. M); documentatie DM.

34 *Tumulus V*

NO van Borger, O-zijde van de Bronnegerstraat (249.85/550.30); in 1985 onderzocht o.l.v. Lanting. Geen randstructuur aangetroffen, wel hoofdgraf met daarin een vaag lijksilhouet, hoofd in het W; geen bijgaven.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 9.

Dat.: LN-EGK?

Lit.: Kooi 1987: 167; Schoneveld 1988: 11-12; id. 1994: 43; Boon 2013.

35 *Tumulus IV nabij Hunebedcentrum*

NO van Borger, O-zijde van de Bronnegerstraat (249.90/550.25); in 1985 onderzocht o.l.v. Lanting. Drie perioden. 1) Diep EGK-graf met kist vervaardigd uit aangekoolde planken; onder de kist twee aangekoolde balken; dode vergezeld van twee standvoetbekers en een barnstenen kraal. Onduidelijk is of het graf oorspronkelijk door een heuvel afgedekt was. 2) Heuvel omgeven door een enkelvoudige paalkrans; hoofdgraf niet aangetroffen, mogelijk vanwege de talrijke verstoringen. 3) Heuvel omgeven door een dubbele dichtgestelde paalkrans; ook hier is het hoofdgraf niet aangetroffen.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 9.

Dat.: LN-EGK, MBT.

Lit.: Kooi 1987: 167; Schoneveld 1988: 11-12; id. 1994: 43 en 50; Boon 2013.

36 *Graf nabij Hunebedcentrum*

NO van Borger, O-zijde van de Bronnegerstraat (249.86/550.22); in 1996 onderzocht door S.W. Jager (ROB, nu RCE), in 2003 door A. Ufkes (ARC). Rechthoekige grafkuil binnen een kringgreppel (diam. binnenw. 2,0-2,2 m) zonder paalsporen en met uitstulping aan de N-zijde; bijgaven: vuurstenen kling en een standvoetbeker; vermoedelijk een vrouwengraf.

Dat.: LN-EGK.

Lit.: Jager in Van der Sanden & Van Vilsteren 1999: 175. Ufkes 2005.

37 *D27-Borger*

NO-kant van Borger, tussen Hunebedstraat en Bronnegerstraat (249.83/550.16). D27 (22,6 x 4,1 m) is in 1985 onderzocht door Titia Brongersma en in 1938 door Van Giffen. Dankzij een ¹⁴C-datering van gecremeerd bot is bekend dat er aan het einde van de BT vermoedelijk een nabijzetting heeft plaatsgevonden (GrA-36096: 2755 ± 35 BP (989-818 cal BC)).

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 178; Van der Sanden 2015: 148-149 (Pl. H); schrift. med. J. van der Plicht, CIO, d.d. 8 april 2021.

38 *Tumulus II Drouwenerstraat*

N van Borger, W-zijde Drouwenerstraat (249.05/550.10); in 1984 onderzocht o.l.v. Lanting. Twee perioden: 1) O-W gericht centraal graf met hurksilhouet op rechterzijde, hoofd aan de W-kant; bijgaven: groenstenen bijl, vuurstenen bijl en standvoetbeker; diam. heuvel onbekend. 2) Twee nabijzettingen uit MBT A of B in NO- en NW-kwadrant, twijfelachtige nabijzetting in ZW-kwadrant; diam. heuvel min. 14,8 m.

Dat.: LN-EGK, MBT.

Lit.: Kooi 1986: 146; Lohof 1991 (cat.): 31 (068-2); Schoneveld 1988: 9-10; id. 1994: 43.

39 *Urnenveld Borger*

Borger, O-zijde Hoofdstraat (249.50/549.52). Tussen 1891 en het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn bij verschillende gelegenheden urnen met crematieresten en scherven van urnen ontdekt aan de noordzijde van de Torenlaan. Het aardewerk dateert uit de LBT. Naar verwachting ligt het urnenveld grotendeels onder de oude kern van Borger. Vondsten uit 1903 en 1908 lijken te wijzen op de nabijheid van een grafveld uit de laat-RT/VMME; mogelijk sloot dit zelfs aan op de laatprehistorische necropool. De aanwijzingen voor de aanwezigheid van een megalithisch graf zijn niet overtuigend.

Dat.: LBT/(VIJT?).

Lit.: Van der Sanden 2021; Bakker in voorber.; mond. med. J.N. Lanting sept. 2022.

40 *D28-Buinen-N*

O van Borger, Z van de Buinerweg (N374) (250.77/549.70). Hunebed D28 (7,5 x 3,4 m) is in 1927 door Van Giffen onderzocht, in 1985 door Lanting. Het aardewerk uit de grafkelder dateert uit de horizonten 3 t/m 5. Twee koperen spiralen horen tot de meest uitzonderlijke vondsten. Het grafmonument heeft ook post-TRB-vondstmateriaal opgeleverd, nl. scherven van twee EGK-bekers en een EGK-golfbandpot alsmede scherven van een klokbeke.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN, LN-EGK, LN-KBC.

Lit.: Butler & Van der Waals 1966: 76; Van Ginkel, Jager & van der Sanden 2005: 175 en 179; Lanting 2007/2008: 269.

41 *D29-Buinen-Z*

O van Borger, Z van de Buinerweg (N374) (250.78/549.66). D29 (7,5 x 3,1 m) is in 2023 voor het eerst (op zeer beperkte schaal) onderzocht; in het dekheuvelrestant werden verbrande botresten en een aardewerkdepositie in combinatie met een vuurstenen artefact aangetroffen.

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10; Wieberdink 1990: kaartblad 188.

Dat.: MN.

Lit.: Van Ginkel, Jager & Van der Sanden 2005: 175 en 179; Raemaekers 2023.

42 Tumulus Buinerweg

O van Borger, Z van de Buinerweg (N74), ZW van de beide hunebedden (250.70/549.65). In 1927 door Van Giffen onderzocht, maar nooit gepubliceerd. Bodemgraf met een ogivale dolk van Franse tertiaire vuursteen en 'gedegenereerd vuursteen beitelje' (thans zoek). In de heuvel is ook nog een twee-orig potje uit de LBT aangetroffen.

Krt.: Wieberdink 1991: kaartblad 10.

Dat.: LN-EGK en LBT.

Lit.: Drenth & Beuker 2000: 119 en 121; documentatie DM.³

43 Tumulus?

ZO van Borger, ter hoogte van recreatieplas Hunzedal (ca. 250.45/549.35).

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10.

44 Tumulus?

ZO van Borger, ter hoogte van recreatieplas Hunzedal (ca. 250.50/549.30).

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10.

45 Tumulus?

ZO van Borger, ter hoogte van recreatieplas Hunzedal (ca. 250.45/549.20).

Krt.: Versfelt & Schroor 2001: kaart 10.

46 Grafveldje?

W van Borger, op de Daalkampen, direct westelijk van N34 (ca. 249.12/549.00). Tijdens onderzoek door ARC in 2007 zijn vier vierkante greppels opgetekend, die mogelijk deel uitgemaakt hebben van een grafveldje. Het grootste monument meet ca. 5 x 6 m. Crematieresten zijn overigens niet aangetroffen.

Dat.: VIJT/MIJT.

Lit.: De Wit *et al.* 2009: 69-73.

47 Solitaire urnbegruving

WZW van Borger, in tracé van N374 (247.87/548.70); losse urn met crematieresten, gevonden in 1959 (DM inv.nr. 1959/III-2). De urn dateert uit de LBT, de crematieresten zijn die van een kind van ca. 2 jaar oud.

Dat.: LBT.

Lit.: Van der Sanden & Smits 2023.

Depots**A Urnenveld Drouwen 1939**

NW van Drouwen, W-zijde Gasselterstraat (249.15/552.80); tijdens opgraving in 1939 aangetroffen in het bovenste deel van de kringgreppel van een van de graven (1939, graf 4; zie boven onder cat.nr. 1.). Dit depot bestaat uit onder meer een bronzen bekken van het type *Zweizonenbecken mit Rippentrennung*, een groot deel van een brilfibula van het type Oerel, 12 armbanden van verschillend type, vier snoerverdelers van twee verschillende typen, een knoop, een ring, een passer(?) en een hoeveelheid kralen van brons (rond en spiraalvormig), git, zwart en blauw glas. Door Jay Butler ooit toegeschreven aan de 'prinses van Drouwen'. Een deel van de stukken is van Zuid-Scandinavische/Noord-Duitse oorsprong. De blauwe kralen zijn afkomstig uit het Middellandse Zeegebied.

Dat.: LBT.

Lit.: Butler 1969: 120-123; Kooi 1979: 90, 92-93; Thrane 2001: 555-556; Butler & Steegstra 2007/2008: 383-392; Huisman *et al.* 2012; Arnoldussen & Steegstra 2019/2020: 46, 59, 68-73, 93, 97, 102-104. Arnoldussen, Huisman, Van de Geer *et al.* 2023: 117-118.

B Smitsveen ca. 1941

W van Drouwen, Z van de Steenhopenweg (ca. 248.10/552.35). Voor of in 1941 opgeploegd uit een laag venig terreintje (Smitsveen; 'Smidtveen' op Franse kaart; Versfelt & Schroor 2001: kaart 9). Een 60 cm lang bronzen zwaard met smalle greeptong, uiterste punt ontbreekt. Oorspronkelijk zou nog een deel van het houten heft aanwezig geweest zijn. Het zwaartepunt van de verspreiding van dit zwaardtype ligt in Zuid-Scandinavië en Noord-Duitsland. In 1959 werd er bij het Smitsveen nog een vuursteen dolk van Scandinavische type (III) gevonden (inv.nr. 1960/II-1); of het hier ook om een enkelvoudig depot gaat, is onzeker.

Dat.: LBT; dolk: VBT.

Lit.: Butler 1986: 156-158; Butler 1987: 132-137; Thrane 2001: 555; Bloemers 1968: 82, nr. 6.

³ Dolk en beitelje zijn wel in het *Verslag van de commissie van bestuur (...) over 1927* vermeld, het potje niet (p. 12, sub nr. 10 en 11).

C Drouwenveld 1984

ZW van Drouwen, W van de N34 (ca. 248.75/551.50). In 1984 ontdekt door een amateurarcheoloog zonder metaaldetector. Na-onderzoek door het GIA/DM onder leiding van Kooi in 1984 en Lanting in 1985. De vondst bestaat uit een 70-tal bronzen en bronsfragmenten in een op zijn zijkant gelegen pot waarvan de onderste helft versierd is met groeflijnen. Onder de bronzen voorwerpen (al dan niet compleet) bevinden zich: een geribde halskraag, messen, kokerbijlen, speerpunten, armbanden, sikkels, tutuli, knopen, geribbelde buisjes (kralen?), drevels, giethoofden, getordeerd draad, rond draad en diverse niet nader te determineren stukken. Herkomst Beneden- of Midden-Elbegebied, Zuid-Scandinavië en eventueel Midden-Europa. Ook de pot is vermoedelijk niet van inheemse makelij.

Dat.: LBT.

Lit.: Butler 1986; id. 1987; Kooi & Harsema 1987: 169; Arnoldussen & Steegstra 2019/2020: 80-81: 99.

D Nabij heuvel XI Drouwenerstraat ca. 2017

W-zijde van de Drouwenerstraat (249.13/551.10); ca. 2017 werden hier in de directe nabijheid van tumulus XI (zie cat.nr. 21) door een detectoramateur een grote hoeveelheid kralen ontdekt. De kralen lagen binnen een vlak van 80 x 80 cm en verspreid over een diepte van 25-30 cm. Hij verzamelde daar 245 kralen, vier grote en 241 kleine. Bij de vier grote kralen gaat het om een exemplaar van lood, twee van lood/tin en een van koper; de 241 kleine biconische en cilindrische kralen zijn alle van koper. Crematierestten, scherven of andere voorwerpen heeft de vinder niet waargenomen.

Dat.: LBT.

Lit.: Van der Sanden & Van Os 2021.